

Düşünce Dünyasında
Türkiz
ULUSAL HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

TÜRK AKADEMİSİ

Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV)

www.tasav.org

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 11 • Sayı/No: 56 • Ağustos/August 2020

ISSN: 1309-601X

TASAV Adına Sahibi / Owner on behalf of TASAV

İsmail Faruk AKSU

Editör / Editor

Prof. Dr. Mehmet GÜNAL

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Konur Alp KOÇAK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Doç. Dr. Celal TAŞDOĞAN

Dr. Kubilay KAVAK

Dr. Mehmet ŞAHİN

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Mehmet ALTUNKAYA	Doç. Dr. Mehmet EKİZ
Prof. Dr. Nevzat AYPEK	Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA
Prof. Dr. Mehmet Emin ÇAĞIRAN	Doç. Dr. Ali GÜRSEL
Prof. Dr. Murat ÇETİNKAYA	Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ
Prof. Dr. Savaş ÇEVİK	Doç. Dr. Hayri KESER
Prof. Dr. Hilmi DEMİR	Doç. Dr. Hasan Sencer PEKER
Prof. Dr. Ruhi ERSOY	Doç. Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU
Prof. Dr. Yonca İLDEŞ	Doç. Dr. M. Halit YILDIRIM
Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA	Doç. Dr. Erol TURAN
Prof. Dr. Timuçin KODAMAN	Dr. Atila BEDİR
Prof. Dr. M. Hanifi MACİT	Dr. Mahmut ÇİTİL
Prof. Dr. Mahir NAKİP	Dr. Hasan EŞİCİ
Prof. Dr. Ahmet Bedri ÖZER	Dr. Ali GÜLER
Prof. Dr. Okan TAŞAR	Dr. Alpay GÜNAL
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	Dr. Cemil Doğaç İPEK
Prof. Dr. Turgay UZUN	Dr. Kürşat KORKMAZ
Prof. Dr. Eyyüp YARAŞ	Dr. Tuğrul KORKMAZ
Prof. Dr. Yusuf SARINAY	Dr. Hatice MUMYAKMAZ
Doç. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU	Dr. Selim ÖZTÜRK
Doç. Dr. Alparslan BAŞARAN	Dr. Turan ŞENER

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Düşünce Dünyasında Türkiz, Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) tarafından hazırlanıp Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan ve ulusal hakemli bir dergidir.

Düşünce Dünyasında Türkiz, bilimsel danışman kurulunda ve yayın kurulunda bulundurduğu farklı disiplinlere mensup akademisyenler ile bilimsel nitelik ve yenilikten ödün vermeyen saygın bir akademik dergi olarak İngilizce ve Türkçe makalelere ve kitap tahlillerine yer vermektedir.

Düşünce Dünyasında Türkiz; siyasî, sosyal ve ekonomik politikaların belirlenmesine, mevcut politikaların bilimsel veriler ışığında tahlil edilerek geliştirilmesine ve önemli sorunların çözümüne yönelik politika önerilerinin ortaya konmasına öncelik atfetmekte, bu çerçevede disiplinler-arası araştırmaları teşvik etmektedir.

Sosyal bilimlerin birçok alanında hazırlanacak araştırmalara yer veren *Düşünce Dünyasında Türkiz*, bilimselliğin ilk şartı olan nesnelliği temel yayın ilkelerinden biri olarak kabul eder. Dolayısıyla dergimize yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar, tarafsız hakemler tarafından en hızlı şekilde gözden geçirilir ve uygun görülmesi hâlinde telif ücretleri yazarına ödenmek kaydıyla basılı ve elektronik ortamda yayınlanır.

About the Journal

Düşünce Dünyasında TÜRKİZ is a peer-reviewed journal on social sciences published quarterly by TASAV, a non-profit think-tank based in Ankara, Turkey. The editorial board has the authority to decide which papers comply with the rules and principles of academic writing and qualified for publication in the journal. Each paper submitted for publication is subject to review of at least two undisclosed referees. Having a paper published in this journal does not require any payment to TASAV.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789
www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

Tasarım, Dizgi ve Baskı / Design and Printing

Vega Basım Hizmetleri • Sertifika No: 43714
Korkutreis Mahallesi Lale Caddesi No: 21/A Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 230 0723

Baskı tarihi / Published in: Ağustos/August 2020

İÇİNDEKİLER

Mehmet GÜNAL Editörün Notu <i>Editor's Note</i>	7
Turgay UZUN Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci: 1946-1950 <i>Transition to Multi-Party Political Life in Turkey: 1946-1950</i>	9
Mahmut ŞEN Filistin Sorununa Neorealist Bir Bakış <i>A Neorealist Perspective on the Palastinian Question</i>	51
Şerife AKINCI Veri Madenciliğinde Kümeleme Analizi Üzerine Bir Uygulama: Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Finansal Erişim <i>An Application of Cluster Analysis in Data Mining: Financial Inclusion in the Middle East and North Africa Countries</i>	85
Muhammed KÖSE Arşiv Belgelerine Göre Ayasofya Çevresindeki Mabed ve Yapıların Tamiratları (1839-1923) <i>Reparations of the shrines and structures around Hagia Sophia according to archive documents (1839-1923)</i>	109
Emre ÖZSOY Kitap Tahlili/ <i>Book Review</i> Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasî Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934)	139

EDİTÖRÜN NOTU

Değerli okurlar,

Geçmişten bugüne, bugünden geleceğe bakış açısıyla; tarih, kültür, uluslararası ilişkiler ve bilişim gibi farklı konularda hazırlanan özgün çalışmaları içeren bu yeni sayımızla tekrar sizlerle birlikteyiz. Bu sayımızda özgün yazıların yanı sıra bir de kitap incelemesine yer verdik.

İlk olarak Prof. Dr. Turgay Uzun, Türk demokrasisi açısından çok önemli bir dönem olan, 1946-1950 döneminde yaşananları “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Süreci: 1946-1950” başlıklı çalışmasında ele almaktadır. Uzun, parlamenter demokrasi ile ilgili kültür ve geleneklerin temellerinin atıldığı, birçok politik usul ve yöntemin oluşmaya başladığı bu yılların iyi analiz edilmesinin, demokratik hayata ilişkin sorunların giderilmesine ve Türk demokrasisinin düzeyini yükseltilmesine olumlu etkiler yapacağını belirtmektedir. Sonuç bölümünde 27 Mayıs darbesine de değinen Uzun, darbenin anayasal ve yasal düzenlemelerle sivil alan karşısında orduya ait bir alan yaratarak ordunun kendine has dokunulamaz ve kontrol edilemez bir alana sahip olmasını sağladığını söylemektedir.

Mahmut Şen ise “Filistin Sorununa Neorealist Bir Bakış” başlıklı çalışmasında, Filistin sorununu “neorealist” bir çerçevede ele alarak, “Filistin sorununda çözümsüzlük neden kaynaklanmaktadır?” sorusuna cevap aramaktadır. Bu doğrultuda Filistin sorunundaki çözümsüzlüğün Filistinlilerin dengeleme unsurundaki yetersizliğinden kaynaklandığı hipotezini irdelemektedir. Şen Filistin sorununa tarihî süreçte bütüncül yaklaşmanın yanı sıra Neorealizm kuramıyla değerlendirilmesinin sorunun teorik yazınına katkı sağlayacağını belirtmektedir.

Şerife Akıncı’nın “Veri Madenciliğinde Kümeleme Analizi Üzerine Bir Uygulama: Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Finansal Erişim” adlı çalışması ise bilişim teknolojilerindeki gelişmeye paralel olarak artan verilerin saklanması ve saklanan verilerin

anlamlandırılması için önemli olan veri madenciliği konusunu ele almaktadır. Büyük verinin 21. yüzyılın petrolü olarak nitelendirildiği günümüzde, verilerden önceden bilinmeyen anlamlı bilgileri tahmin etme tekniklerini içeren veri madenciliği, karar verme sürecinde birçok alanda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Akıncı, Ortadoğu ve Kuzey Afrika (OKA) bölgesinde finansal erişimi açıklayan sekiz farklı temel değişken ile 18 ülke örneğini kümeleme yöntemiyle analiz ederek çözüm önerileri sunmaktadır.

“Arşiv Belgelerine Göre Ayasofya Çevresindeki Mabed ve Yapıların Tamiratları (1839-1923)” başlıklı çalışmada Muhammed Köse, Osmanlı arşiv belgelerini referans alarak, Ayasofya Cami-i Şerifi çevresindeki dinî ve sosyal yapıların günümüze intikaline vesile olan Osmanlı döneminde geçirdikleri tamiratları ele almaktadır. Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed’in 1453’te İstanbul’u fethetmesinin akabinde yine onun tarafından camiye çevrilerek Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif adını almıştır. Fatih’ten sonra da Osmanlı padişahları cami-i şerifin çevresinde hem yeni yapılar inşa etmiş hem de gerektiği zamanlarda bunların tamirini de yaptırarak yapının bir bütün olarak Cumhuriyet’e intikal etmesini sağlamışlardır. Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifinin 87 yıl sonra geçtiğimiz yıl içinde ibadete açıldığı dikkate alındığında Akıncı’nın yazısı daha anlamlı hale gelmektedir.

Kitap Tahlili bölümümüzde ise Emre Özsoy, E. Burak Atmaca’nın 2020 yılında yayınlanan “Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasî Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934)” adlı kitabını analiz etmektedir. Özsoy, kitabın içeriğini ayrıntılı olarak değerlendirmekte ve çalışmanın daha sonrasında yapılacak araştırmalar için bir temel teşkil edeceğini belirtilmektedir.

Bir sonraki sayıda buluşmak üzere, iyi okumalar diliyoruz.

Prof. Dr. Mehmet GÜNAL
Editör

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ: 1946-1950

Turgay UZUN

*Prof. Dr.; Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Kamu Yönetimi Bölümü,
uturgay@mu.edu.tr*

Özet

1946-1950 dönemi Türk demokrasisi açısından çok önemli bir dönemdir. Birden çok partinin serbest ve rekabetçi bir ortamda iktidar mücadelesi verdiği seçimler ilk kez 1946 yılında yapılmıştır. 1946 seçimleri ile meydana gelen TBMM, cumhuriyet tarihinde ilk kez seçimle oluşan çok partili bir meclis olmuştur. 1946-1950 arası parlamentoda iktidar ve muhalefetin yan yana olduğu ilk yıllar olması nedeniyle oldukça hareketli bir dönem yaşanmıştır. Bunun ilk nedeni, güçlü iktidarın ilk kez bir muhalefet partisi ile karşılaşmasıdır. 23 yıl süren güçlü bir tek parti yönetimin henüz sona ermiştir. Diğer ise, muhalefetin de iktidar ile politik mücadele etmeyi yeni öğrenmeye başlamış olmasıdır. Türk demokratik hayatının başlangıç yıllarının önemi, parlamenter demokrasi ile ilgili kültür ve geleneklerin temellerinin atılmasıdır. Diğer yandan, birçok politik usul ve yöntemin bu yıllarda oluşmaya başlamasıdır. Bu yılların iyi analiz edilmesi, demokratik hayata ilişkin sorunların giderilmesine ve Türk demokrasisinin düzeyini yükseltmesine olumlu etiler yapacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye'de Demokrasi, Demokrat Parti, Demokrasiye Geçiş, Çok Partili Hayat

Abstract

The period of 1946-1950 is a very important period for Turkish democracy. In 1946, the elections were held for the first time, where more than one party struggled with power in a free and competitive environment. The Turkish Grand National Assembly, which took place with the 1946 elections, is the first multi-party assembly formed by elections in the history of the republic. Since 1946-1950 was the first

years in the parliament when the power and opposition were side by side, a very active period was experienced. The first reason for this is that for the first time the powerful government has encountered an opposition party. A strong one-party rule that lasted 23 years is just over. The other is that the opposition has just begun to learn how to struggle politically with the government. The importance of the beginning years of Turkish democratic life is the laying of the foundations of culture and traditions related to parliamentary democracy. On the other hand, many political procedures and methods began to emerge during these years. A detailed analysis of these years will make positive effects on solving the problems regarding democratic life and raising the level of Turkish democracy.

Keywords: *Democracy in Turkey, Democrat Party, Transition to Democracy, Multi-Party Life*

Giriş

Türkiye'nin tek partili yönetimden çok partili yönetime geçiş ortamını, siyasal, toplumsal ve ekonomik iç etkenler ile dış etkenler hazırlamıştır. Ülke içindeki siyasal sistemin tekçi yapısının, sorunları çözmeye yetersiz kalması, toplumsal yapının etkileri ve ekonomik durumun bozulması ile ortaya çıkan toplumsal muhalefetin zorlaması, çok partili hayata geçişte iç etkenleri oluşturmuştur. Birleşmiş Milletler Yasası'nın imzalanması, ikinci dünya savaşını demokratik cepheyi oluşturan ülkelerin kazanması ve dünyada demokratik ideolojilerin egemen olması ülkenin iç siyasal yapısını bu yeni duruma göre düzenleme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir.

1950'lerin en önemli siyasî aktörü Demokrat Parti'dir. Demokrat Parti, tek parti dönemine son veren parti olması nedeniyle Türk siyasal tarihinde önemli bir yere sahiptir. Demokrat Parti, Cumhuriyeti kuran, toplumsal ve kültürel reformları gerçekleştiren yönetici kadronun, cumhuriyeti kuran iradeyi temsil eden Mustafa Kemal Atatürk'ün partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi karşısında, halk desteğiyle iktidara gelmiştir. 1923-1946 yılları arasında

Meclis’te kısa aralıklar dışında tek bir parti varlığını sürdürmüş, CHP hem iktidarı elinde tutmuş hem de yasama faaliyetine yön vermiştir. Osmanlı’dan Cumhuriyete devredilen demokrasi mirasının yetersizliği, dönemselsel ideolojik etkiler, muhalefet olgusunun zayıf olması yanında yeni kurulan cumhuriyetin tehdit algılama düzeyinin yüksek olması bir muhalefet partisinin kurulmasına izin vermemiştir.

Demokrasiye Geçişte İç ve Dış Etkiler

Türkiye’de tek partili yönetimden çok partili yönetime geçiş sürecini sadece iç dinamikler yönlendirmemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni dünya düzeninde Türkiye’nin de yer alabilmesi, ancak siyasal yapısını Batılı ülkelerin siyasal yapısına uyarlaması ile mümkün olabilecekti. Diğer yandan, savaş sonrası bir “süper güç” olarak ortaya çıkan Sovyetler Birliği karşısında, Türkiye’nin toprak bütünlüğünü koruyabilmesi için Batı ittifakı içinde yer alması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştı. Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı sonlarında başlayan çok partili hayata geçiş sürecine etki eden dış etkenler, dünyada yeni bir düzenin oluşma aşamasında bulunması nedeniyle önem taşımaktadır. Demokratik bir ülke olup olmamak gibi temel bir tercihle karşı karşıya kalan Türkiye’nin, demokratik ülkelerin safında yer alabilmesi, ancak Türkiye’deki tek parti yönetiminin, demokratikleştirilmesi yani çok partili siyasal hayata geçilmesi ile mümkün olabilecekti.

Dış Etkiler

Çok partili hayata geçiş sürecini hızlandıran en önemli dış politika etkeni, Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin bozulmasıdır. Sovyetler Birliği, Mart 1945’de Ankara’ya verdiği nota ile 17 Aralık 1925’de imzalanan antlaşmayı yeni şartlara uymadığı gerekçesiyle tanımayacağını bildirdi. Yeni şartlara uyum sağlanabilmesi için, Boğazlarda Montreux rejiminin değiştirilmesi ve doğu sınırlarında Sovyetler lehine değişiklikler yapılması isteniyordu. Sovyetler Birliği’nin bu istekleri Türkiye’nin Batı blokuna girme ve bunun ön şartı olarak da çok partili hayata geçme kararını hızlandırdı (Karatepe, 1991:201). Savaş sonrası bir süper güç olarak ortaya

çıkan Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki emelleri ve bunlara yönelik olarak ileri sürdüğü istekler, Türkiye'nin Batıya yönelimini hızlandırmıştır

İkinci Dünya Savaşı biterken, dışarıdaki özellikle ABD'deki siyasal ortam, Türkiye'nin siyasal yapısını demokratikleştirmediği takdirde Batıdan beklediği yardımı elde edemeyeceğini gösteriyordu. Birleşmiş Milletler Yasasını onaylamak üzere Nisan 1945'de San Francisco'ya giden Türk heyeti başkanı Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Reuter Ajansına verdiği demeçte, "Cumhuriyet rejimi siyasî bir kurum olmak özelliği ile modern demokrasinin yolunda azimle ilerlemektedir. Anayasamız en ileri demokratik anayasalarla karşılaştırılabilir; başkalarını da geride bırakır" diyor ve "her demokrat tezahürün savaştan sonra Türkiye'de gelişeceğini" ekliyordu (Kürkçüoğlu, 1978:231).

Bunun yanında dışarıdaki demokrasi gelişmeleri özellikle, İtalya ve Almanya'daki tek parti rejimlerinin çöküşü, Türkiye'deki muhalefet hareketlerine örnek oluşturarak da Türkiye'de çok partili demokrasinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Demokrat Parti kurucularından Adnan Menderes, 18 Temmuz 1946'da Aydın'da yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Tek parti usulüyle yönetilen ülkeler her yerde yeniliyorlar ve tek parti yönetiminin üstünlüğüne bağlanan umutlar tek tek iflas ediyordu. İşte ikinci dünya savaşının kan ve ateş tufanları içinde tek parti zihniyeti böyle yıkıldı. Hiçbir ülke dünyada oluşan büyük olayların ve egemen olan fikir akımlarının etkilerinden uzak olamaz. Ülkemizde de bu etki kendini gösterdi." (Kürkçüoğlu, 1978:232). Bu bağlamda, Adnan Menderes ve diğer Demokrat Parti kurucuları, tek parti yönetiminin, dünyada yükselen demokrasi anlayışına daha fazla dayanamayacağını anlamışlar yeni, güçlü ve halkın desteğini arkasına almış bir muhalefet hareketinin başarıya ulaşacağına inanmışlardı.

Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Durum

Tek parti döneminde Türkiye'de siyasal iktidarın toplumsal tabanı asker-sivil bürokrasi ile ekonomik yönden güçlü toplumsal

kesimlerin iş birliğine dayanıyordu. Temeli millî mücadelede, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde, Kuvây-i Milliye müfrezelerinde ve kongrelerinde atılan bu koalisyona, savaşın kazanılmasından sonra gayrimüslim burjuvazinin yerini almaya aday büyük şehir burjuvazisi de katılmıştı. Cumhuriyet Halk Partisi kurulduktan sonra, tek parti rejimi ve bu rejime özgü bir seçim sistemi ile bu koalisyon büyük çatışmalara meydan vermeden ülkeyi yönetmişti (Timur, 1991:18). Türkiye’de çok partili sistem, toplumun yapısal bileşiminin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti’nin son dönemi ve özellikle Cumhuriyetin başlarında oluşan daimî bir toplumsal farklılaşma, Türk toplumunun basit toplumsal yapısını karmaşık bir yapıya dönüştürmüştür. Bireylerin ve grupların çıkarları ve ihtiyaçları artmış, tek partili yönetimin yapabileceklerini aşacak düzeyde farklılaşmaya başlamış, yönetimin tekçi hükûmet felsefesi yetersiz kalmıştır (Karpas, 1958:40). Hükûmetin sorunları çözmeye yetersiz kalması, toplumsal grupları aralarındaki ekonomik ve toplumsal yapı farklılıklarına rağmen, çok partili hayat geçiş öncesi bir araya getirmiştir. İlk olarak, devletçilik toplumdaki grupların hemen hepsinin çıkarlarına engel olmaya başlamıştır. Bu toplumsal gruplara göre, devletin kendilerine zararlı işlevleri vardı ve otoritesini de bu yönde kullanmaktaydı. Bu nedenle devletin, kendi çıkarlarına hizmet eden bir yapı haline gelmesi gerekiyordu. Bu durum, iktisadî ve siyasî açıdan da bireyleri daha fazla özgür bir hale getirecekti.

Bu yıllarda, Türkiye’de yeni bir tür “siyasal elit” in ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yeni elit, serbest meslek sahipleri, iş adamları gibi küçük şehir ve kasabalarda oturan diğer “orta sınıf” mensuplarından oluşmaktaydı. Millî Mücadele ile başlayan asker, sivil eşraf “ittifakı”, hükûmetin ekonomi politikasının belirlenmesinde etkili olmuştur. Savaş sonrasında uygulanan devletçilik politikası, rejimin karmaşık yapısından ve çok yanlılığından dolayı sınırlı alanlarda uygulama imkânı bulurken, bu grupların güçlenmesine engel olamamıştır (Cem,1982:269). II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de uygulanan ekonomi politikasının, savaş nedeniyle zenginleşen toplumsal

kesimler dışında kalan tüm toplum kesimlerini hoşnutsuz kaldığı söylenebilir. Bu nedenle, savaşın sona ermesiyle birlikte, ortaya çıkan yeni uluslararası düzende Türkiye'nin de yer alabilmesi ve dış yardım sağlayarak ekonomik durumunu düzeltebilmesi için siyasal sistemini ve dolayısıyla ekonomisini yeni şartlara göre yapılandırması gerekiyordu.

Geçimlerini tarımla sağlayan çiftçilerin durumu, 1936'dan sonra fiyatların artmasıyla bir miktar düzelmisti. Devlet, yeni kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi yoluyla daha fazla buğday almaya başlamış, fiyat artışlarının sağladığı yararın bir kısmını çiftçilere aktarmıştı. Ancak savaşın başlamasıyla hükümet, tarıma birçok yönden zarar veren askerî seferberlik politikasını benimsedi. Çoğunluğu köylü olan bir milyondan fazla erkeğin silah altına alınması, tarım sektöründe işgücünün azalmasına neden oldu. Savaşla birlikte, çift hayvanlarına el kondu ve tarımsal girdiler piyasadan kalktı. Çiftçilerin ürünlerine ödenen fiyatlar sabit kalırken, bütün diğer fiyatlar enflasyona ayak uydurdu. Tarım politikasında çiftçileri hedef alan bu ani değişiklik, köylülerin iktidardan uzaklaşması sonucunu doğurdu (Keyder,1992:154-155). Toplumdaki huzursuzluk yalnızca yoksul kitlelerde değil varlıklı kesimlerde de baş göstermeye başlamıştı. Bu durumun oluşmasında varlıklı kesimleri hedef alan Varlık Vergisi Kanunu büyük ölçüde etkili olmuş ve bu gruplar CHP ile yapmış oldukları "ittifakı" kopartmak sürecine girmişlerdi. Bu sürece toprak reformunun yapılacağı söylentileri de eklenince varlıklı kesimin CHP'den uzaklaşması hızlanmıştır. (Tekin-Okutan, 2011:143) Bu dönemde etkili olan diğer bir toplumsal grup da işçilerdir. Bu grubun büyük bir bölümü cumhuriyet döneminde meydana gelmiştir. Işıkli, Demokrat Parti'nin, sendikal ve siyasal alanda bağımsız biçimde ve kendi ideolojileri doğrultusunda örgütlenmenin imkânsız olduğu deneyle ortaya çıkmış olan işçiler için, içlerinde büyüyen muhalefet eğilimlerini yönlendirebilecekleri bir siyasal örgüt olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir (Işıkli, 1972:300). Tek parti döneminde, toplumsal kesimler içinde yer alan işçi kesimine yönelik uygulamalar diğer kesimlere olduğu gibi

baskıcı ve sınırlayıcı bir özellik göstermiştir. Özellikle 1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile her türlü muhalefetle birlikte, işçi ve sendikacılık hareketi de uzun bir süre engellenmiştir.

Demokrat Parti’nin Kuruluşuna Giden Süreç

Türkiye’de siyasal muhalefet hareketinin bir siyasal parti halini almasına yol açan gelişmeler, 1946 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisinde Çiftçi Topraklandırma Kanunu görüşmelerinde kendini göstermiştir. Toprak Kanunu hükûmet tarafından özellikle üzerinde durulan ve önem verilen bir düzenleme idi. TBMM’de kanunun kabul edilmesinden sonra, Erzincan Milletvekili Behçet Kemal Çağlar ve arkadaşlarının Toprak Kanununun kabulü dolayısıyla, Atatürk’ün yüce adının saygı ile anılmasına, “Yüce Şef İnönü’ye” Büyük Millet Meclisinin saygılarının sunulmasına ve Saraçoğlu Hükûmetinin kutlanmasıyla kendilerine başarılar temennisine dair önerge vermiş ve kabul edilmiştir. Çiftçi Topraklandırma Kanunu Meclisten çıktığı günlerde dört milletvekili “Dörtlü Takrir” adıyla bilinen önergeyi verdiler. Bu önergeyi imzalayan milletvekilleri; İzmir Milletvekili Celal Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü idi.

Cumhuriyet Halk Partisi grup başkanlığına verilen tavrıde, somut olarak, ulusal egemenliğin tek tecelli yeri olan Büyük Millet Meclisinde, hükûmetin Meclis tarafından etkili bir biçimde denetlenmesinin sağlanması, vatandaşların siyasî hak ve hürriyetlerinin anayasanın getirdiği genişlikte kullanabilmelerinin sağlanması, bütün parti çalışmalarının bu esaslara uygun hale getirilmesi ve tavrırin açık oturumda görüşülmesi isteniyordu (Akşin, 1988:13). 12 Haziran 1945 tarihindeki kapalı oturumunda görüşülen tavrıri, tavrıri sahiplerinin oyu hariç bütün iktidar milletvekilleri tarafından reddedildi. Ret sebebi olarak da, kanun değişikliğine ilişkin tekliflerin Meclise, tüzük değişikliğine ilişkin tekliflerin ise, parti kurultayına götürülmesi gerektiği ve bu nedenle parti grubunun önergeyi görüşme imkânının olmadığı gösterildi.

Meclis'teki ilk muhalif tavır, Saraçoğlu hükûmetinin 7 aylık bütçesine, Yusuf Hikmet Bayur, Recep Peker, Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Emin Sazak'tan oluşan yedi milletvekilinin ret oyu vermesidir. DP'nin kuruluşundaki en bariz katkının da Refik Şevket İnce'ye ait olduğu da ifade edilmektedir. Gazete yazısında açık mektup yayımlayan İnce, Bayar'ın parti kurmakta geç kaldığını belirtmiştir (Sunay, 2013:175)

Dörtlü takririn reddedilmesinin asıl sebebi tartışmalıdır. Bir görüşe göre takrir, İnönü'nün isteği ile reddedilmiştir. Burada asıl amaçlanan, ikinci bir parti kurdurmaktır. Diğer bir görüş de, Cumhuriyet Halk Partisi yapısının henüz otoriter tepki alışkanlığını sürdürdüğü görüşüdür. Cumhurbaşkanı İnönü'nün demokratikleşme yolunda adımlar atılacağını söylemesine rağmen, takririn reddedilmesi ve bu milletvekillerinin partiden ihracının ikinci görüşü doğrular nitelikte olduğu söylenebilir. Diğer yandan önerge veren milletvekilleri o zamana kadar yeni bir parti kurma yönünde girişimde de bulunmamışlardı.

Önerge veren milletvekillerinden Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, bir süre sonra Vatan gazetesinde hükûmeti eleştiren yazılar yazmaya başladılar. Yazılarında Anayasa ve yasalardaki anti-demokratik hükümlerin kaldırılması, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması gibi konuları işliyorlardı. Bu durum üzerine parti divanı 21 Eylül'de toplanarak Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün partiden ihraç edilmesine karar verdi. Dörtlü takriri imzalayan diğer Milletvekili Refik Koraltan, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün partiden ihracının parti tüzüğüne aykırı olduğunu Vatan gazetesindeki yazılarında dile getiriyordu. Bunu üzerine parti divanı Refik Koraltan'ın da partiden ihraç edilmesine karar verdi. Bu gelişmeler üzerine önergeyi hazırlayan milletvekillerinden Celal Bayar da önce milletvekilliğinden daha sonra da Cumhuriyet Halk Partisi üyeliğinden istifa etmesiyle dört milletvekilinin de partileriyle ilişkileri kalmadı.

Milli Şef İnönü Kasım 1945’deki Meclis açış konuşmasında partiden ihraç edilen milletvekillerine seslenerek ayrı bir parti kurmalarının yerinde olacağını belirtti. Cumhuriyet Halk Partisi içinde de bir muhalefet partisinin kurulmasının, partiye yöneltilen totaliter parti suçlamasını ortadan kaldıracığı ve partiyi muhalif unsurlardan arındıracağı nedeniyle desteklediği söylenebilir. Demokrat Parti programı hazırlandıktan sonra Celal Bayar tarafından program Cumhurbaşkanı İnönü’ye sunulup daha sonra da olurunun alınarak yola devam edildiği ifade edilmektedir. (Toker, 1990:80) Bu her ne kadar bir “yol kazasına” meydan vermeyi önleme amacı taşıyorsa da daha sonraki süreçte Demokrat Parti hakkındaki muvazaa iddialarına da temel teşkil edecektir. Parti kurucularından Refik Koraltan parti programı ile tüzüğünü 7 Ocak 1946’da İçişleri Bakanlığına vererek, Türkiye’de yeni bir dönemin başlangıcı sayılan Demokrat Parti’nin kuruluşunu gerçekleştirdi. Kuruluşun gerçekleşmesinden sonra teşkilatlanma çalışmalarına hız verilerek toplumsal desteğin hızlı bir biçimde artırılması hedefleniyordu. Cumhuriyet Halk Partisi’nin muhalefet partisine yönelik baskılarını artırması, zaten yıllardır tek parti döneminde, otoriter uygulamalardan bıkmış olan halk kitlelerinin Demokrat Parti’ye kaymalarını kolaylaştırdığı söylenebilir. Bu doğrultuda, Demokrat Parti, hızlı bir şekilde ülke genelinde örgütleniyordu. Celal Bayar, 12 Haziran’da partisinin 34 il ve 160 ilçede örgüt kurmuş olduğunu bildiriyordu. Partinin hızlı biçimde büyüyüp yaygınlaşmasından partililer memnun olurken bazı gruplar da bu durumu endişe ile izlemeye başlamışlardı.

Demokrat Parti’nin iktidarın uygulamalarından rahatsız kitleyi kendi partisi etrafında toplamasının, iktidarla arasındaki mücadeleyi Ankara’dan çok kırsal kesime taşıdığı söylenebilir. Anadolu’nun değişik şehirlerinde bürokratik katmanları oluşturanlar devlet memuru olmalarının yanında Cumhuriyet Halk Partili olma özelliğini de birlikte taşıyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı, iktidarın nimetlerinden birinci derecede yararlanıyorlardı. Bu nedenle, karşılarında yeni ve gittikçe güçlenen bir muhalefet partisinin ortaya çıkması, onları, kendi çıkarlarının geleceğinin tehlikeye düştüğü endişesiyle

karşı karşıya bıraktı. Demokrat Partiyi kuranlar bürokrasi ile yapmış oldukları geleneksel ittifakın artık sona erdiğini, bu ortamda taşra eşrafı ve köylülerin sahip olduğu potansiyeli iktidara gelmek amacıyla kullanmanın daha “gerçekçi” bir yönelim olduğunun farkına varmışlardı.

Cumhuriyet Halk Partisi içinde, sertlikten yana olan yöneticiler, bazı Demokrat Parti müteşebbislerinin üzerinde baskı oluşturmaya başladılar; ancak yine de Demokrat Parti’nin gelişmesini önlemiyorlardı. Demokrat Parti, bir buçuk ayda 16 il ve 36 ilçede teşkilat kurmuştu. Bu arada Bayar, Cumhuriyet Halk Partisi çevrelerinin yaymış oldukları söylentilere cevap olarak, 13 Mart 1946’da bir bildiri yayınladı. Bayar, Demokrat Parti’nin Serbest Fırka gibi geçici bir siyasal hareket olmadığını vurguluyor, bu iddianın Demokrat Parti’yi engellemesinden çok iktidar partisini küçültücü bir yakıştırma olduğunu ileri sürüyor, ikinci bir partinin varlığının milli birliği parçalayıcı bir neden değil, demokrasinin bir gereği olduğunu vurguluyordu. Demokrat Parti’ye geçenlerin sonunun iyi olmayacağı yönündeki Cumhuriyet Halk Partisi çevrelerinden gelen tehditleri ise, yasadışı bir tavır olarak reddediyordu (Dilipak, 1990:98).

Belediye seçimlerinin erkene alınması, genel seçimlerin de öne alınacağı ve 1946 yazında yapılacağı da bir işareti olarak görülüyordu. Çünkü iki dereceli bir seçimle işbaşına gelen iktidar partisi, iktidarını tek dereceli bir seçimle yenileyip, bir yandan çok partili yeni düzende daha çok söz sahibi olmak, ülke dışında da Türkiye’nin gerçekten demokrasi yolunda olduğunu göstermek, diğer yandan da halkın partisine olan ilgisini ölçmek ve teşkilatını da bu yeni düzene uyumlu hale getirmek amacındaydı (Karpaz, 1958:135). Muhalefet, hükûmetin belediye seçimlerinin öne alınmasına ilişkin verdiği teklife engel olamayınca belediye seçimlerine katılmama kararı aldı. Muhalefet partisinin bu kararı kamuoyu tarafından da olumlu karşılandı (Eroğul, 1990:15). Seçimlerin, iktidar tarafından, muhalefetin karşı çıkmasına rağmen öne alınması, muhalefet çevrelerinde rejimin liberalleştirilmesine

yönelik umutların azalmasına sebep oldu. Demokrat Parti kurmaylarından Menderes, seçimlerin iktidar partisi tarafından öne alınmasını sert bir şekilde eleştirerek, bu durumun tek parti yönetimini sürdürmek amacıyla oluşturulduğunu ileri sürdü (Feroz-Bedia Turgay Ahmad:1977:19).

Demokrat Parti'nin, iktidar partisinin tüm ikazlarına rağmen belediye seçimlerine katılmayacağını açıklaması Milli Şef İnönü'yü de hiç memnun etmemişti. İnönü yurt gezilerinde yaptığı konuşmalarda muhalefete verdiği gözdağının az geldiğini düşünüyordu. Bu durumu telafi etmek için, TBMM'de toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Olağanüstü Kurultayında iç ve dış etkiler nedeniyle yerel seçimlerin öne alındığını ve genel seçimlerin de bir iki ay içinde yapılacağını açıklıyordu (Eroğul, 1990:15). 26 Mayıs'ta belediye seçimleri Milli Kalkınma Partisi'nin de seçim günü, seçimlere katılmayacağını açıklaması üzerine muhalefetsiz olarak yapıldı. Bu seçimlerde Demokrat Parti teşkilatı gayri resmî olarak kendi seçmenlerine seçime katılmama çağrısında bulundu. Muhalefetsiz seçimler sonucunda bütün belediye başkanlıklarını Cumhuriyet Halk Partililer elde etti. Katılımın düşük olması iktidar partisi içindeki sertlik yanlılarını harekete geçirdi. Cumhuriyet Halk Partisi içinde "ılımlı" olarak nitelendirilebilecek Nihat Erim bile, demokrasinin toplumsal yapıda rahatsızlıklar oluşturması halinde, demokrasiden vazgeçilmesi ve tavandan tabana doğru bir otorite kurulması gerektiğini söylüyordu (Yalman, 1971:1973).

1946 Genel Seçimleri ve Sonrası

Demokrat Parti'nin gittikçe güçlenmesi, halk desteğini arkasına alıyor olması, Cumhuriyet Halk Partisi yöneticilerini kaygılandırıyor. Haziran ayında Mecliste tek dereceli seçim yasası kabul edildi. Dernekler Kanunu'nda sınıf temeline dayalı parti kurmaya izin veren değişiklikler yapıldı. Meclis, genel seçimlerin normal süresi olan Ekim 1947 yerine, 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılmasına karar verdi. Cumhurbaşkanı İnönü'nün, 1 Kasım 1945'de seçimlerin, normal süresi olan 1947 yılında yapılacağını söylemiş

olmasına karşın, seçimlerin bir yıl erkene alınmasının altında yatan gerçeğin, Demokrat Parti'nin giderek daha fazla halk kitlesinin desteğini alıyor olması ve partinin gerçek bir iktidar alternatifi haline gelmesi olarak gösterilebilir.

Bunun yanında muhalefetin belediye seçimlerini boykotu sonucunda dış dünyada oluşan kötü imajın bir an önce silinmek istenmesinin de seçimlerin öne alınmasında önemli bir etken olduğu söylenebilir. Çünkü Batılı demokratik devletlerin hala tek parti yönetimiyle yönetilen bir Türkiye'ye gereken desteği sağlamayabileceği endişesi hüküm sürmekteydi (Ülman, 1967:104). Cumhuriyet Halk Partisi grubunun seçimlerin öne alınmasına ilişkin aldığı karar iktidar muhalefet ilişkilerini sertleştirdi. Demokrat Parti içerisinde seçimlere katılıp katılmama konusunda görüş ayrılıkları belirdi. 16 Haziran'da başlayıp üç gün süren toplantılardan sonra Demokrat Parti seçime katılmaya karar verdi. Toplantı sonunda yayınlanan bildiride "bütün olumsuz unsurlara rağmen seçime katılma" kararının alındığı kamuoyuna açıklandı.

Demokrat Parti'nin seçimlere katılacağını açıklamasından sonra ülke genelinde yoğun bir propaganda dönemi başladı. Demokrat Parti'nin düzenlediği mitinglere binlerce kişinin katılması Cumhuriyet Halk Partisi yöneticilerini tedirgin ediyordu. Bunun bir sonucu olarak iktidar, muhalefet partisi üzerindeki baskıları artırma yoluna gitti. İktidar ve onun sözcüleri böyle bir mücadele tarzını anarşiden ayırmakta güçlük çekiyorlardı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin keskin kalemi Falih Rıfki Atay, "Demokrat Parti, bir siyasî parti olmaktan çıkmış, bir yıkıcılar ve intikamcılar hareketine dönüşmüştür." diyordu. Bunun karşısında Demokratlar kanun yolundan çıkmamaya özen gösteriyorlar, mitinglerde taşkınlığı önlemek için büyük gayret sarf ediyorlardı. Buna rağmen seçim propagandası sırasında Demokrat Partilere yönelik eylemler önlenemiyordu (Eroğul, 1990:15-16). Demokrat Parti seçim kampanyasında, seçim güvenliğinin sağlanması, hükümet ve bürokrasinin seçimlerde tarafsız kalması ve seçimlerde düzenin sağlanması, tüm anti-demokratik yasaların ve seçim yasasının

değişmesi, Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığının birbirinden ayrılması, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması konuları üzerinde duruluyor, seçimi kazanmaları halinde tek parti anlayışına son verecekleri mesajını veriyordu. Cumhuriyet Halk Partisi ise, partilerinin cumhuriyeti kurduğunu ve Atatürk'ün partisi olduğunu, devrimlere öncülük ettiklerini ve dünyanın içinde bulunduğu bu kritik dönemde iktidarda deneyimli bir partinin bulunması gerektiği üzerinde duruyordu.

Ülkede seçim atmosferi hızla yayılırken, partiler de bir yandan milletvekili adaylarını belirlemeye çalışıyorlardı. Demokrat Parti uzun görüşmelerden sonra, İstiklâl Savaşının önde gelen komutanlarından Mareşal Fevzi Çakmak'ın desteğini sağlamış, Mareşali, Ankara, İstanbul, İzmir ve Erzurum'dan liste başı olarak aday göstermişti. Demokrat Parti genel başkanı Celal Bayar, Bursa, İzmir ve İstanbul'dan adaydı. Adnan Menderes ise, Aydın, Manisa ve Kütahya'dan aday olarak gösteriliyordu. Mareşal Fevzi Çakmak'ın, Demokrat Parti'den aday olması, Demokrat Parti'ye halk desteğinin artmasına yol açtı. Mareşal'in Atatürk'ün yakın arkadaşı olması, Kurtuluş Savaşındaki kişiliği ve geleneksel kesime yakın olması gibi önemli sayılabilecek özelliklere sahip olması bu sonucu doğuran önemli etkenlerdi.

21 Temmuz 1946'da Cumhuriyet tarihinin ilk çok partili genel seçimleri yapıldı. Demokrat Parti'nin 465 milletvekili için gösterdiği 273 adaydan yalnızca 62'si seçilebildi. Cumhuriyet Halk Partisi ise, 396 üyelik kazandı. Seçimlerde 7 bağımsız aday da Meclise girmeyi başardı.1946 seçimleriyle oluşan TBMM'de Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi milletvekillerinin toplumsal kökenlerine bakıldığında her iki grup arasında önemli farkların bulunduğu ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Demokrat Parti milletvekillerinin daha genç oldukları görülmektedir. Nitekim Demokrat Parti milletvekillerinde ortalama yaş oranı yüzde 48,9 iken, Cumhuriyet Halk Partisi'nde bu oran yüzde 53,2'dir. Demokrat Parti yeni bir parti olması nedeniyle, milletvekillerinin yasama

deneyimi de azdır. Demokrat Parti’de milletvekillerinin yüzde 83’ü ilk kez TBMM’ye girerken Cumhuriyet Halk Partisi milletvekillerinin yüzde 65’i yasama deneyimine sahiptir. Demokrat Parti milletvekilleri daha çok Ege ve Marmara bölgesi kökenli olmalarıyla dikkat çekmektedir. Demokrat Parti milletvekillerinin yüzde 45’i, Cumhuriyet Halk Partisi milletvekillerinin ise yüzde 36’sı bu iki bölge kökenlidir. Demokrat Parti milletvekillerinin yüzde 67’si kırsal kesimden gelmekte iken, Cumhuriyet Halk Partililerde bu oran yüzde 56’dır. Demokrat Partililerde yükseköğrenim görme oranı yüzde 69, Cumhuriyet Halk Partililerde ise yüzde 74’tür (Turhan, 1991:169).

Demokrat Parti’nin yükseköğrenim görmüş milletvekillerinin çoğu hukuk eğitimi görmüş kişilerden oluşurken, Cumhuriyet Halk Partisi milletvekillerinin çoğu Mülkiye ve Harbiye’de eğitim görmüş kişilerden oluşmaktadır. Her iki parti milletvekilleri meslekleri açısından incelenirse, Demokrat Partililerin Cumhuriyet Halk Partililere oranla daha çok serbest meslek sahiplerinden oluştuğu görülmektedir. Demokrat Parti grubunun yüzde 33’ü avukat iken, bu oran Cumhuriyet Halk Partisi’nde yüzde 18’dir. Cumhuriyet Halk Partisi grubunun yüzde 13’ü asker kökenli ve sivil bürokrat olmasına karşın bu iki meslek grubundan Demokrat Parti’de hiç yoktur (Turhan, 1991:169). Demokrat Parti kentlerde iyi sayılabilecek sonuçlar almasına rağmen, iktidarın kontrolünü daha kolay yapabildiği küçük yerleşim merkezlerinde bir varlık gösteremedi. Özellikle iktidar partisinin tekeli altındaki Doğu Anadolu’da Cumhuriyet Halk Partisi büyük oy topladı (Feroz-Bedia Turgay Ahmad, 1977:23).

Demokrat Parti, seçimlerde görevli gözlemcilerinin gönderdiği raporlara dayanarak, seçim sonuçlarına itiraz etmesine rağmen bu iddialar yerinde bulunmayarak reddedildi. Celal Bayar, hükûmeti, seçimlere hile karıştırmakla suçladı. Bu sırada İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı bir bildiri yayımlayarak, “bazı gazetelerin özellikle seçim sonuçları hakkında vatandaşları şüpheye düşürücü ve bu yüzden ülkenin huzurunu bozucu ağır neşriyata devam ettiği” ve

“sıkıyönetim bölgesinde bu gibi tahriklerin devamına müsaade edilmeyeceğini” bir uyarı niteliğinde kamuoyuna duyurdu. Bu bildirden bir gün sonra Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından süresiz olarak kapatıldı (Toker,1991:126).

21 Temmuz 1946 seçimleri, bu seçimlerden kısa bir süre önce kabul edilen “4918 Sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu’na göre yapıldı. Bu yasa tek dereceli seçim sistemini getirmekle beraber, getirdiği hükümlerle özgür bir seçimin güvencelerini sağlamaktan uzaktı. 4918 sayılı yasanın en önemli sakıncaları; seçimin gizliliğinin sağlanmamış olması ve sonuçların olduğu gibi açıklanmasını sağlayacak tarafsız bir denetleme mekanizmasının kurulmamış olmasıydı (Timur, 1991:54). Bu yönde bir mekanizmanın kurulmaması seçimlerin güvenilirliği üzerinde şüphelerin oluşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, seçimlerin güvenli bir biçimde yapılmış olması halinde, partilerce kazanılan milletvekili sayılarının Demokrat Parti lehine önemli ölçüde değişebileceği fikrinin güç kazandığı söylenebilir. Seçim yasası yanında bir diğer önemli değişiklik de Cemiyetler Kanunu’nda yapılan düzenlemedir. 1961 Anayasasına kadar siyasal partiler anayasal güvenceden yoksun kalmışlar, partilerin kurulması ve işleyişi Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre yapılmıştır. 4919 Sayılı yasa ile Cemiyetler Kanunu değiştirilmiş ve sınıf esasına dayalı parti ve dernekler kurulması serbest hale getirilmiştir.

4918 Sayılı Kanun, il ve ilçe merkezlerinde “seçimi idare ve kontrol etmek üzere”, “seçim kurulları” oluşturmaktaydı. Bu kurullar belediye başkanının başkanlığında, belediye meclisi üyelerinden seçilen beş kişiden oluşmaktaydı. Seçim kurullarında genellikle bin seçmeni aşmayacak şekilde “seçim büroları” düzenliyor, bu bürolar içinde yine belediye başkanını seçtiği beş kişilik “seçim komisyonları” oluşturuluyordu. Seçmen, oyunu bu beş kişinin önünde açık olarak veriyordu. Oyların sayımı ise yine bu komisyon tarafından yapılıyor ve tutanaklara geçiriliyordu. Sayımı yapılan oylar ise yakılıyordu. Daha sonra, merkez ilçe seçim kurulu,” İl Daimî Encümeni üyelerinin katılması ve valinin başkanlığında toplanarak”

kimlerin milletvekili seçildiklerini saptıyordu (Timur, 1991:54). Bu nedenle, kullanılan oyların kapalı kapılar ardında sayılması ve sayıldıktan sonra yok edilmesinin, oyların herhangi bir nedenle yeniden sayılmasını imkânsız hale getirdiği, bunun yanında oylamanın parti görevlileri önünde yapılmasının da seçmen iradesinin sandığa yansımalarını büyük ölçüde engellediği söylenebilir.

21 Temmuz 1946 seçimlerine iktidarın ve Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminin doğrudan müdahalesi olup olmadığının bugüne kadar bir kesinlik kazandığı söylenemez; ancak o dönemi yaşamış ve özellikle Cumhuriyet Halk Partili yazarların, seçimlerde hile yapıldığına dair yazılarının, bu iddiaları güçlendirmiş olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin siyasal olaylarını ayrıntılı bir şekilde anlatan Metin Toker, Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçimlere müdahale ettiği, tutanaklarda değişiklikler yaptığı ve idare amirleri ile Cumhuriyet Halk Partisi örgütlerinin seçimleri kirlettiği iddialarını gerçek olarak nitelendirmekte, ancak Demokrat Parti'nin seçime girdiği illerde zaten zayıf durumda olduğunu ve bu seçimi kazanmak için bu tip yöntemlere başvurmanın gereksiz olduğunu söylemektedir (Toker, 1991:172). Aynı konuda Tarık Zafer Tunaya, 1946 seçimlerini "Meşrutiyet seçimlerini hatırlatan bir hava içinde gerçekleştirildiğini" ifade etmektedir (Tunaya:1952:657). Fazıl Ahmet Barutçu'da seçimlerde yapılan bazı usulsüzlüklerin, sanki tüm yurttan gerçekleştirilmiş gibi gösterilmeye çalışıldığını belirtmektedir (Barutçu, 1954:384).

1946 seçimlerinin, II. Meşrutiyet döneminin ünlü 1912 seçimleri (Sopalı Seçimler) kadar uzun bir süre tartışılan, dürüstlüğünden kuşku duyulan bir seçim olduğunu belirten Tevfik Çavdar, Seçim Kanununun gerekli güvenceleri sağlayamamasının, özellikle Anadolu'da birçok hileler yapılmasına yol açtığını söylemektedir (Çavdar, 1983:2060). Seçimlerdeki baskı ve hileler, Demokrat Parti muhalefetinin de sertleşmesine neden oldu. Bu sertleşme açısından Demokrat Parti'nin seçim kampanyası boyunca yüksek desteğini gördüğü toplumsal muhalefetin verdiği cesaretin de önemli rolü olduğu söylenebilir. Çünkü geniş yığınlar, verdikleri oyun, gerçek

sahipleri tarafından savunulmasını istiyorlardı. Özellikle parlamento dışındaki muhalefetin dozu, Demokrat Parti’yi tutan basın organları tarafından artırılıyordu (Çavdar, 1983:2066).

Seçim Sonrası Siyasal Hayat

Demokrat Parti seçimlerden sonra, seçime hile karıştırıldığı gerekçesine dayanarak sert bir muhalefet başlattı. İzmir, Bursa ve Adana’da büyük protesto mitingleri düzenleniyordu. Bu sırada, Demokrat Parti içinde, başını seçilemeyen milletvekillerinin oluşturduğu bir grup partili, seçimlerde milli iradenin tam olarak Meclis aritmetiğine yansıtılmadığı gerekçesiyle, yeni seçilen Demokrat Partili milletvekillerinin istifa edip, muhalefeti milletin içinde sürdürmesi gerektiği fikri üzerinde durmaya başladılar. Diğer bir grup ise, seçime çok zor şartlar altında girildiğini ve Demokrat Parti’nin Mecliste muhalefet görevini yapması gerektiği fikrini savunuyordu. Demokrat Parti yönetimi ise, “sine-i millete” dönme fikrine pek sıcak bakmıyordu. Genel idare kurulunda yapılan görüşmelerden sonra, muhalefetin, Meclis çatısı içinde yapılması fikri ağırlık kazandı. Parlamenteoya girmiş bir Demokrat Parti muhalefetinin, iktidar tarafından susturulması ve partinin kapatılmasının daha zor olduğu kanısının, bu kararın alınmasında önemli bir rolü olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı ve Milli Şef İnönü ise, Demokrat Parti’nin mutlaka Meclise girmesini ve muhalefetini burada sürdürmesini istiyordu. Türkiye’nin dış ülkeler nazarındaki itibarı ve uluslararası ilişkilerdeki imajı Demokrat Parti’nin “sine-i millete” dönmesiyle önemli ölçüde sarsılabilirdi. Cumhurbaşkanı da seçimlerde birtakım “anormalliklerin” olduğunun farkındaydı; ancak bunların normal yollardan düzeltilebileceğini düşünüyordu. Buna karşılık işlerin üzerine çok gidilirse ortaya çıkabilecek karışıklık, yüzünü demokrasiye dönmüş bir dünyada, çok partili hayata geçiş deneyinin de sonu olabilecekti (Toker, 1991:129).

Demokrat Parti’nin genel seçimlerde ortaya çıkan ülke çapındaki gücü, Cumhuriyet Halk Partisi’ni cumhuriyet tarihinde daha önce

karşılaşmadığı bir seçenikle karşı karşıya getirdi. Bizzat kendi izin vererek ve hatta bir ölçüde teşvik ettiği muhalefete “artık yeter” mi demeliydi, yoksa bizzat kendisinin koyduğu kurallara uymalı mıydı? Diğer yandan, seçimlerden sonra Başbakanlığa otoriter eğilimleriyle tanınan Recep Peker’in atanması, siyasî çevrelerde daha çok birinci ihtimalin gerçekleşeceği yönünde bir kanı uyandırmaktaydı. (Timur, 1991:55)

Buna karşılık Cumhuriyet Halk Partisi içinde, Genel Başkan gibi düşünmeyenler de bulunuyordu. Cumhuriyet Halk Partisi gibi devletle özdeşleşmiş ve seçimlerde iktidarın imkânlarından yararlanmış bir parti karşısında, yeni kurulmuş bir partinin tüm uğraşlara karşın önemli bir başarı elde etmesi, öncelikle gelecekte iktidar partisine bağlı olan Cumhuriyet Halk Partilileri korkuttu. Cumhuriyet Halk Partili bürokratlar ve iktidara sahip olmanın sağladığı ayrıcalıkları kaybetmek istemeyen gruplar, Demokrat Parti muhalefetinin bir an önce susturulması gerektiği, bu yapılmadığı takdirde Demokrat Parti’nin gelecek seçimlerde iktidara geleceği tezini işliyorlardı. Muhalefete karşı bu anti-demokratik ve baskıcı anlayışın sözcülüğünü sert muhalefetin sesi haline gelen Falih Rıfkı Atay yapmaktaydı. Falih Rıfkı Atay, Ulus Gazetesindeki köşesinde, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin rejim savaşı verdiğini ve Moskova Radyosunu hayal kırıklığına uğrattığını” ileri sürüyordu (Toker, 1991:129).

Seçim sonrasında karışıklıklar devam ederken, 5 Ağustos’ta yeni TBMM toplandı. Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhurbaşkanlığına İnönü’yü, Meclis Başkanlığına da General Kazım Karabekir’i aday gösterdi. Demokrat Parti ise, Cumhurbaşkanlığına Mareşal Fevzi Çakmak’ı, Meclis Başkanlığına da Yusuf Kemal Tengirşek’i aday gösterdi. Her iki partinin de kendi adaylarına oy vermeleri nedeniyle, İsmet İnönü tekrar Cumhurbaşkanlığına seçildi. Recep Peker’in Başbakanlığa atanması, iktidar partisi içinde bir süredir muhalefete yönelik sert tedbirlerin alınmasını isteyen aşırı görüşlüler tarafından memnurlukla karşılandı. Bu atama aynı zamanda çok partili demokrasi ve düşünce özgürlüğü bağlamında, milletvekillerinin iki

gruba ayrılmasına yol açtı. Bu gruplardan ilki, Peker'i destekleyen ve çoğunluğu yaşlı eski milletvekillerinden oluşmaktaydı. Bunlar, otoriter yöntemlere bağlılıkları olan ve hükûmete yönelik eleştirileri rejime karşı yapılmış sayan sert tavırlara sahip olanlar idi. Daha genç ve liberal düşünenlerin oluşturduğu ikinci grup ise, çok partili sistem, tartışma özgürlüğü ve genellikle demokrasi yanlısı olan ılımlılardı.

İktidar ve Muhalefet ilişkilerinin Gerginleşmesi

Muhalefet tarafından uzun süre, iktidarın ekonomik politikasını eleştirmede temel teşkil edecek cumhuriyet tarihinin ilk büyük çaplı devalüasyon kararı 7 Eylül 1946'da Mecliste yapılan görüşmelerden sonra kabul edildi. 7 Eylül kararlarıyla, 1 Türk Lirasının 1 ABD Doları karşısındaki değeri 1.30 TL'den 2.80 TL'na indirildi. Devalüasyon oranı yüzde 53,6 dolayında gerçekleşti. Devalüasyonda amaçlanan, savaş sonrasında oluşan yeni ekonomik şartlara ve politikalara uyum sağlamak ve üzerinden miktar ve fiyat sınırlamaları kaldırılacak olan ithalatın artışını sınırlı tutmak ve dışarıya satılan ürünlerin dolar bazında fiyatını azaltarak ihracatı artırmaktı (Kepenek, 1984:123). Ülkenin ithal mallarına şiddetle ihtiyaç duyduğu bir dönemde hükûmetin Türk Parasının değerini yüzde 50 oranında düşürmesi, ithal ürünlerin yüksek fiyatlarla satılması sonucunu doğuran, yanlış ekonomik ve mali bir karar olarak ortaya çıktığı söylenebilir (Cillov,1972:139-140).

Bu devalüasyondan sonra bazı temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarına zam yapıldı. Bu durum, hayat standardı zaten düşük olan toplum kesimlerinin durumunu daha da kötüleştirerek, hükûmete karşı toplumda oluşan muhalefetin güçlenmesine ve hükûmete yönelik Demokrat Parti muhalefetinin de yoğunlaşmasına neden oldu. Yeni getirilen Basın Yasası, anti-demokratik yönleri ağır basan bir yasa özelliği taşımaktaydı. Yasaya göre gazete çıkartma, mahallin en büyük mülki amirinin takdirine bırakılıyor, devlet güçlerine karşı yalan haber yazmayı beş seneye kadar ağır hapisle cezalandırıyordu. Yasanın bu kadar anti-demokratik bir yapıya sahip olması, iktidar

partisi milletvekillerinin yasayı oy birliği ile kabul etmelerine engel olamadı.

İktidarın, basın ve muhalefet üzerindeki baskıları karşısında, Demokrat Partililer, muhalif sol aydınların da desteklediği “İnsan Hakları Derneği” adı altında bir dernek kurdular. Derneğin kurucuları arasında milliyetçi ve muhafazakâr olarak bilinen Mareşal Fevzi Çakmak ile Zekeriya Sertel ve Cami Baykurt gibi sol görüşlü kişilerin bir arada bulunması kamuoyunda şaşkınlıkla karşılandı. Sol aydınların dernek içinde yer almasının, Demokrat Parti’nin geniş cephe taktiğine ve sol aydınları, Cumhuriyet Halk Partisi şemsiyesinden çıkartmaya yönelik bir girişim olduğu söylenebilir (Dilipak, 1990:115).

Muhalefetle iktidar arasındaki karşılıklı suçlamalar arasında TBMM, 8. Dönem çalışmalarına 1 Kasım 1946 tarihinde Cumhurbaşkanı İnönü’nün açış konuşmasıyla başladı. Demokrat Parti milletvekilleri Cumhurbaşkanı Meclise geldiğinde ayağa kalkmayarak protesto ettiler. Cumhurbaşkanı konuşmasında, genellikle dış politika konusuna ağırlık vererek, artık hükûmetle partilerin ayrılmış olduğunu işaret ediyordu. İnönü, çok partili hayatın, parlamentonun yanında, belediyelerde ve il genel meclislerinde de başladığını söyleyerek artık düşmanlığın ortadan kalkmasını istediğini ifade ediyordu (Toker, 1991:154).

18 Aralık’ta Mecliste bütçe görüşmeleri başladıktan sonra bütçenin okunmasını takiben muhalefetin görüşlerini açıklayan Adnan Menderes, bütçenin gittikçe bozulan ekonomik ve mali durum için gerekli tedbirleri almaktan yoksun bulunduğunu, bürokrasinin yaygınlaştığını, tarımsal üretimin yeterince desteklenmediğini belirtti. Menderes, “başbakan memleketin şurasında burasında çıkacak karışıklıkların şiddetle önleneyeğini, yine şiddetli bir lisanla ifade etti. Siyasî tahrikler tabiri ile acaba birden fazla partili siyasî hayata girmiş olmamızı ve bunun tabii tecellilerini mi ima etmek istiyor?” diyerek hükûmetin ülkede olağanüstü şartların hâkim kılmak istediğini işaret etti. Menderes’in eleştirileri üzerine

kürsüye çıkan Recep Peker, “Demokrat Parti adına dinlediğiniz Adnan Menderes’in sesinde kötümser ve psikopat bir ruhun mariz karanlıklar içinde şanlı bir milletin ve arkada bıraktığı karanlıklardan azametli, şan ve şerefli bir istikbale gitmek azminde bulunan kudretli devlet hayatımızı bir boşluk halinde ifade eden ruh hâletinin akislerini dinledik” biçiminde Menderes’e sert bir cevap verdi. Bu sert sözler üzerine, Celal Bayar’ın çağrısı üzerine protesto ederek Demokrat Parti grubu meclisi terk etti. Meclisi terk eden Demokrat Partililer, bu protestolarını dokuz gün boyunca sürdürdüler. Muhalefet milletvekillerinin Meclis oturumlarına katılmaları, iktidar partisini telaşlandırmış, Demokrat Parti’nin “sine-i millete” döneceği söylentileri yayılmaya başlamıştı. Muhalefetin meclisten ayrılması, partinin sine-i millet kararı alması Cumhuriyet Halk Partisi iktidarını dış dünya karşısında zor durumda bırakabilir, çok partili hayata geçişin oluşturduğu olumlu ortamı tersine çevirebilirdi.

Ancak kriz beklenildiği gibi uzun sürmeyerek, Cumhurbaşkanı İnönü ve Celal Bayar arasında yapılan bir görüşmeden sonra sorun çözümlendi. İnönü, bir bildiri yayınlarak, karşılıklı saygı ve iyi niyetin geliştirilmesini ve Mecliste normal çalışmaların sağlanabilmesini istiyordu. Muhalefet grubu 27 Aralık’ta Meclis çalışmalarına katıldı. Bütçe ise 30 Aralık’ta 354 güvenoyuyla kabul edildi (Toker, 1991:159-160). Demokrat Parti siyasal yaşamının ilk yılını böylesi bir gergin ortamda tamamlarken dönüp geriye bakıldığında mücadelelerinin sonuçsuz olduğu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Aksine, partinin hedefleri yönünde aldığı yol gerçek bir başarı olarak nitelendirilebilirdi. Her şeyden önce, çok partili rejim Türkiye’de zor şartlar altında da olsa yaşama gücünü kanıtlamış, halk ortaya çıkan muhalefet imkânına sahip çıkmıştı (Eroğul, 1990:21).

12 Temmuz Beyannamesi Süreci

7 Ocak 1947’de Demokrat Parti 1. Büyük Kongresi, 906 delegenin katılımıyla Ankara’da başladı. Demokrat Parti kurultayı, Türkiye’de

demokratik gösterilerin, ilk olarak tarihe geçmeye layık bir toplantısı oldu. Kongre boyunca hiçbir delegenin konuşmasına kısıtlama getirilmedi. Herkes yılların verdiği hasretle demokrasi adına aklına geleni söyleme imkânı buldu. Kürsüye çıkan konuşmacılar sürekli, özgürlük ve demokrasinin ne derece değerli bir şey olduğunu söylüyorlardı (Aydemir, 1976:158).

Cumhuriyet Halk Partililer ve Cumhurbaşkanı, kendilerine yer ayrılmasına rağmen kongreye katılmadılar. Kurultayın açış konuşmasını yapan Celal Bayar, Anayasaya aykırı anti-demokratik yasaların kaldırılması, devlet başkanlığı ve parti başkanlığının birbirinden ayrılması, seçim kanununun demokratik ve güvenceli hale getirilmesi konularını gündeme getirdi. Kongrede ana hatlarıyla belirtilen bu değişikliklerin incelenmesi amacıyla bir komisyon oluşturulması teklifi oy birliği ile kabul edildi.

Demokrat Parti birinci kongresi sonunda kabul edilen “Hürriyet Misakı” ile daha sonra Haziran 1949 tarihindeki ikinci kongrede kabul edilen “Tesanüd Andında” yer alan sert ifadelerle dile getirilen taleplerin bir kısmı iktidar partisi tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, seçimlerin yargı denetimine alınması, gizli oy açık tasnif yönteminin benimsenmesi, Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının ayrılması, değişmez genel başkanlık sistemine son verilmesi seçim kanununun değişmesi gibi önemli değişiklikler yapılmıştır. (Dursun, 2018:88) Bu dönemde, DP ve CHP kongrelerinde alınan kararlar siyasal sistemin şekillenmesi ve muhalefet ve iktidar ilişkilerinin seyrinin tayin edilmesi noktasında önemli işlevlere sahip olmuştur.

Şubat ayının ilk haftasında yapılacak muhtar ve ihtiyar heyeti seçimleri nedeniyle iktidar ve muhalefet ilişkileri daha da gerginleşti. Recep Peker kabinesi ise raporda belirtilen değişiklikler doğrultusunda hiçbir adım atmadığı gibi, zaman zaman yeni baskı kanunları getirebileceği uyarısında bulunuyordu. Öte yandan Demokrat Parti grubunun harekete geçerek, 1947 Haziran ayı başlarında parlamentoya anti-demokratik yasaların kaldırılması için verdiği

tekliflerin reddi ile Hürriyet Misakında dile getirilen kararın uygulanma yolu da açılmış oluyordu (Timur, 1991:57). Şubat 1947’de yapılan muhtar seçimleri, tekrar seçimlerde baskı ve hile yapıldığına dair iddiaları gündeme getirdi. Seçimlerden sonra yaptığı bir basın toplantısında Bayar, seçimleri bir “zor darbesi” olarak nitelendirdi (Eroğul, 1990:26). Ortaya çıkan bu son durum karşısında Demokrat Parti, yakında yapılacak olan milletvekili ara seçimlerine katılıp katılmama konusunda tereddüde düştü. İktidar partisi, muhalefetin seçimlere katılmasını sağlamak amacıyla, muhalefete seçimlerin dürüst yapılacağı vaadinde bulundu. Başbakan Recep Peker ise alışılmış üslubuyla, gerekirse muhalefeti zorla seçimlere sokma yanlısı idi.

Karşılıklı sert demeçlerle partiler arasındaki anlaşmazlık son aşamaya geldi. Demokrat Parti, iktidarın tutumunu protesto amacıyla İzmir’de bir miting düzenleyeceğini bildirdi. Bunun üzerine iktidar partisi daha hızlı davrandı ve Başbakan Recep Peker İzmir’e geldi. Cumhuriyet Halk Partililer büyük bir karşılama töreni hazırlamak amacıyla, okullardan öğrencileri toplamış, fabrika işçilerini bir günlük fazla ücret vermek suretiyle törene getirtmişti. Recep Peker’in İzmir’de yaptığı konuşmalarda muhalefete çok sert eleştiriler yöneltti. Sıkıyönetim, Polis, Seçim ve Basın Yasası gibi anti-demokratik yasaları savundu. Aynı gün Celal Bayar’ı İzmir’de çok daha büyük bir kalabalık karşıladı. Güvenlik güçlerinin tüm gayretlerine karşın halkı dağıtmak mümkün olmadı. İzmir halkı iktidar partisinin düzmece törenine böylece cevap vermiş oluyordu (Eroğul, 1990:26). Demokrat Parti genel idare kurulu, 6 Nisan’da İstanbul, Tekirdağ, Balıkesir ve Kastamonu’da yapılacak seçimlere katılmama kararı aldı. Bu karar üzerine seçimlere tek parti olarak giren iktidar partisi bu illerde seçimleri kazandı. Ara seçimlerde ilginç olan nokta katılım oranının düşük olmasıydı. Cumhuriyet Halk Partisi yöneticilerine göre yüzde altmış olan katılım oranı aslında bu oranın yarısı kadardı; hatta İstanbul’un bazı semtlerinde bu oran yüzde onlara kadar düşmüştü (Toker, 1991:174-175).

11 Temmuz 1947 akşamı radyo, siyasal tarihimizde “12 Temmuz Beyannamesi” olarak anılan bildiri yayınladı. Cumhurbaşkanı İnönü’nün ağzından yayınlanan bildiri, “Hükûmet reisi ve muhalefet lideri ile son günlerde memleketin iç durumu üzerindeki konuşmalarım ve bu hususta kanaatlerimi ve fikirlerimi söylemek zamanı gelmiştir.” diye başlıyordu. Cumhurbaşkanı, siyasal partilerin, idare mekanizması karşısında eşit olduklarını ilan ediyor, aynı zamanda bunların ihtilalci metotlarla çalışmamları gereğini dile getiriyordu (Toker, 1990:180). Bu bildirmede temel olarak, siyasal partilerin Türk demokrasisinin vazgeçilmez unsuru olduğu ve gelinen noktadan geri dönülemeyeceğinin özellikle iktidar tarafından anlaşılması gerektiği belirtiliyordu. Böylece iktidar, muhalefetin varlığına tahammül etmeyi ve onunla bir arada yaşamayı kabul ediyordu (Tunçay, 1983:2067). Diğer yandan Cumhurbaşkanı bu bildirmede, otoriter uygulamalardan bir bakıma sertlik yanlısı Recep Peker’i sorumlu tutuyordu. Bu bağlamda, Cumhurbaşkanının Recep Peker’i savunması durumunda muhalefetin Meclisten çekilebileceği ve rejimin bir çıkmaza gireceği düşünüldüğünde 12 Temmuz beyannamesinin amacı ve Cumhurbaşkanının niyeti daha iyi anlaşılabilir.

Hasan Saka Hükûmeti’nin Kurulması

Cumhurbaşkanı İnönü, 12 Temmuz Beyannamesini hazırlama aşamasında, Recep Peker’le görüşmüş ve beyanname hakkında başbakanla mutabık olduğunu bildirmişti; ancak Peker bu girişime yürekten katıldığını söylememiş aksine muhalif olduğunu belli etmişti. Cumhurbaşkanı İnönü de yeni gelinen noktada otoriter bir başbakanla siyaset yapılamayacağını anlamıştı. Bu nedenle İnönü, başbakanlığa getireceği yeni ismin arayışı içinde Temmuz ayının son günlerinde Cumhuriyet Halk Partisi ileri gelenleriyle bir dizi görüşme yaptı. Görüşmelere, Şemsettin Günaltay, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Falih Rıfki Atay ve Hasan Ali Yücel katıldı.

Bu sırada Cumhurbaşkanı ile Peker arasında, kapatılan gazetelerin yeniden açılması konusunda karşılıklı sert mesajlar verildi.

İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, kapatılan gazetelerin yeniden açılması yönünde cumhurbaşkanından bir istekte bulunmuş, İnönü bu isteği başbakanı iletti. Peker, Cumhurbaşkanına bu durumu anlatmış, gazetelerin açılmasına muhalif olduğunu bildirmişti. Başbakanın bu cevabı üzerine İnönü, çok sert bir karşılık vermiş ve çevresine Peker'in kendi sözünü dinlemediği, kendi politikasını takip etmediği mesajını iletti. Bütün bu olayların sonucunda parti içinde Peker'e karşı bir muhalefet hareketi baş gösterdi.

Peker'i destekleyen bir grup milletvekili, Meclisin açılmasından sonra Meclis kulislerinde geniş bir propaganda hareketine giriştiler. Hedefleri, imkân olduğu ölçüde daha çok milletvekilini kendi saflarına çekmek, bu sayede Meclis grubunun desteğini alacak başbakanın Cumhurbaşkanına karşı bir hareketini, bir çıkışını mümkün hale getirmektir (Toker, 1990:197). 26 Ağustos 1947'de Cumhuriyet Halk Partisi Meclis grubu gergin bir havada toplandı. O güne kadar hep oy birliği ile karar alınan grup toplantısında alışılmadık şekilde sert tartışmalar ve hükûmete yönelik sert eleştiriler yapıldı.

Başbakan Peker konuşmasında, Cumhurbaşkanı ile görüş birliği içinde olduğunu, aralarında bir anlaşmazlığın bulunmadığını vurguladı. Daha sonra Başbakanın isteği ile güven oylamasına geçildi. Açık olarak yapılan oylamada, 303 milletvekilinin Peker'e güvenoyu vermesine karşılık, 35 oy olumsuz çıktı. Siyasal tarihimize "35'ler Grubu" olarak geçecek muhalefet grubu böylece oluşmuş oluyordu. Peker'e olumsuz oy veren milletvekilleri arasında şu önemli isimler de yer almaktaydı; Nihat Erim, Kasım Gülek, İsmail Rüştü Aksal, Hamdullah Suphi Tanrıöver, İhsan Hamid Tigrel, Suud Kemal Yetkin ve Ali Fuat Cebesoy (Toker, 1990:200). Recep Peker'in anti liberal ve katı siyasetine muhalefet eden bu grubun Cumhuriyet Halk Partisi'nin diğer milletvekillerine oranla daha genç olmaları yanında, bu grubun diğer bir özelliği de çoğunun aydın kişilerden olmalarıydı. Buna bağlı olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin muhalefet yıllarındaki önemli sözcüleri de bu grup arasından çıkmıştır (Turhan, 1991:170). 4 Eylül 1947'de yapılan Meclis

toplantısında, kabinede değişiklikler yapılmak üzere parti grubunun onayı alındı; ancak bu kez de 49 kişi aleyhte oy kullandı. Bu sırada bazı milletvekilleri kabinenin bir bütün olarak istifa etmesini istediler (Feroz-Bedia Turgay Ahmad, 1976:35). 5 Eylül’de başbakan, Milli Savunma, İçişleri, Tarım, Ekonomi, Çalışma, Ticaret ve Maliye Bakanlarını değiştirdi. Yeni hükümet İnönü’nün isteği üzerine Meclise sunuldu ve Meclis tatile girdi. 8 Eylül 1947’de kabine toplantısına İnönü başkanlık etti. 9 Eylül’de Recep Peker istifasını Cumhurbaşkanıya sundu. Peker’in istifasıyla, Demokrat Parti muhalefeti karşısında sert bir mücadele yürütmek ve iktidarı bu yoldan sürdürmek dönemi son buluyordu (Aydemir, 1976:11).

Recep Peker’in başbakanlıktan istifası, muhalefet çevrelerinde olumlu karşılandı. Bu istifanın ardından, iktidar ve muhalefet ilişkilerinde eskiye oranla daha yumuşak bir üslubun hâkim olduğu söylenebilir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 9 Eylül 1947’de yeni hükümeti kurma görevini eski bir politikacı ve Lozan Konferansından arkadaşı olan Hasan Saka’ya verdi. Hasan Saka yeni kurduğu hükümetin programını Meclise getirmeden önce bir iyi niyet gösterisi olarak hükümet programını Demokrat Parti’ye verdi. Bu gelişmeler olurken, İnönü bir doğu gezisine çıktı. Bu geziye demokrat partiye bir jest olarak Demokrat Parti Milletvekili Nuri Özsan’ı da beraberinde götürdü. İnönü uğradığı illerde idare amirlerine, kamu görevlilerine, iktidar ve muhalefet arasında ayırım yapmamalarını, eşit davranmalarını istedi. İnönü’nün bu hareketiyle, iktidar ve muhalefet arasında tarafsız Cumhurbaşkanı görüntüsü vermek istediği söylenebilir. 13 Ekim’de Hasan Saka Mecliste programını okudu ve güven oylamasına gidildi. Muhalefet adına Mecliste konuşan Adnan Menderes programı, “şüpheli, tereddüt içinde ve akılcılıktan mahrum bir programsızlık örneği” ifadeleriyle tanımlandı (Feroz-Bedia Turgay Ahmad, 1976:37).

Demokrat Parti’de Bölünme: Millet Partisi

Siyasal havanın yumuşaması ve iktidar partisiyle bir diyalog ortamına girilmesi, muhalefet partisini olumlu ve olumsuz

yönlerden etkilediği söylenebilir. Muhalefet üzerinde baskının ezici olduğu dönemlerde mümkün olan tek politika, alabildiğine sert bir muhalefetti. Bu dönemin kapanmasıyla, İnönü’yü ikna etmek, Cumhuriyet Halk Partisi’ndeki ılımlıları ikna etmek gibi yeni politika alternatifleri ortaya çıktı (Eroğul, 1990:33). Demokrat Parti yöneticilerine 1. Büyük Kongrede kabul edilen “Hürriyet Misakının” uygulanması yönünde baskılar gelmeye başlamıştı. “Hürriyet Misakı”, anti-demokratik kanunların kaldırılması için Demokrat Parti milletvekillerinin Meclisi terk edip “sine-i millete” dönmesini de öngörüyordu. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi kurultayında beklenen demokratik açılımlar gerçekleştirilmemişti. Bunların yanında Demokrat Parti yöneticilerine yöneltilen en büyük eleştiri, İnönü’nün parti başkanlığından ayrılmasını sağlayamamış olmalarıydı.

Demokrat Parti içindeki tartışma, milletvekili maaşlarına yapılan zam ile ilgili olarak ortaya çıkmıştı. Aralık ayında Meclise milletvekili maaşları ile ilgili bir zam teklifi geldi. Demokrat Parti grubu bu teklifin reddedilmesini kararlaştırdı. Bu karara rağmen iktidar partisinin desteklediği önerenin Mecliste kabulü kesin gözü-küyordu. Bu durumda Demokrat Parti milletvekillerinin hangi yolu izleyeceği sorusu ortaya çıktı. Parti yöneticileri, zam teklifine olumsuz oy verilmesini, zamlar Meclisten geçtiği takdirde de maaş farklarının partiye bağış olarak geri ödenmesi kararı aldılar (Karpaz, 1967:187). Mecliste yapılan oylamada Demokrat Partili milletvekili İsmail Silivrili, teklifin lehinde oy kullanarak, “aleyhte oy kullanarak zamları almaktansa, lehte oy kullanıp zamları almanın daha namuslu bir davranış olacağını” söyledi. Bu gelişmeler olurken, 17 Ocak’ta yapılan İstanbul il kongresinde muhalifler arasındaki anlaşmazlık su yüzüne çıktı. Demokrat Parti’nin yeni bir partinin kuruluşuna yol açacak şekilde iki gruba ayrılacağı ile ilgili söylentiler dolaşmaktaydı.

İlk aşamada Demokrat Parti’den beş milletvekili ihraç edildi. Bunlar, General Sadık Aldoğan, Kemal Silivrili, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu ve Osman Nuri Köni idi. Bu durum üzerine genel idare kurulundan altı kişi, ihraç edilenlerle aynı görüşü paylaştıklarını

göstermek için üyelikten çekildiler. Bu sırada Meclis grubu partiden çıkarılmaları tanımadığını bildirdi. Böylece Demokrat Parti içinde çok ciddi bir bunalım ortamı başlamış oldu. Kurucular, genel idare kurulu ve Meclis grubu arasında bir otorite kavgası hüküm sürmeye başladı. Demokrat Parti Meclis grubu bu bunalım sonucunda üyelerinin yarısını kaybetmiş oldu. Böylece kısa bir dönem içerisinde Demokrat Parti grubu, önemli bir darbe ile karşılaşarak hemen hemen iki eşit parçaya bölünüyordu (Feroz-Bedia Turgay Ahmad, 1976:40).

12 Nisan 1948'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla, Demokrat Parti'de, ihraç edilen ve istifa eden milletvekillerinin ne yönde hareket edeceği sorusu sorulmaya başladı. Partiden uzaklaştırılan milletvekilleri Mayıs ayından itibaren kendi içlerinde örgütlenme çabası içine girdiler. Bu milletvekilleri 10 Mayıs'ta "Müstakil Demokratlar Grubunun" kurulduğunu açıkladılar. Grubun sözcüleri, Ahmet Tahtakılıç, Hasan Dinçer ve Hasan Bozca idi. Grup üyeleri ayrı bir parti kurmaktansa bu yolu seçtiklerini belirtmelerine rağmen aslında bu, yeni bir partinin kuruluşuna giden bir adım olarak kabul ediliyordu.

Demokrat Parti'de bu gelişmeler yaşanırken Hasan Saka kabinesi 8 Haziran'da istifa ettiğini açıkladı. Bu istifanın amacı, Recep Peker kabinesinin istifasında olduğu gibi radikal değişikliklere yol açmak olmayıp, sadece kabinenin ıslah edilmesiydi. Hükûmetin istifasından önce Cumhurbaşkanı İnönü, muhalefet liderlerinin de görüşlerini aldı. Hükûmetin istifası içinde şu açıklama yapıldı. "Başbakan Hasan Saka içinde bulunduğumuz genel şartlara göre, hükûmet durumunun yeniden tetkik ve mütalaalarına fırsat vermek üzere istifa etmiş ve istifası kabul edilmiştir". Aynı gün Hasan Saka'dan yeni hükûmeti kurması istendi. 9 Haziran'da da Hasan Saka kabinesini açıkladı (Toker, 1990:211).

Millet Partisi'nin kuruluşu 20 Temmuz 1948 tarihinde resmen açıklandı. Bu parti çoğunlukla, Demokrat Parti'nin yönetiminden ve geleneksel disiplininden yakınan muhalifler tarafından kurulmuştu.

Partinin önde gelenleri Kenan Öner ve Hikmet Bayur’dur. Millet Partisi’nin genel başkanlığına Hikmet Bayur getirilirken, fahri başkanlığa Mareşal Fevzi Çakmak getirildi. Millet Partisi kurucularının büyük bir kısmı halen milletvekili olan, Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti’den ayrılmış kişilerdir. Millet Partisi’nin bir programı gerçekleştirmeyi amaçlamaktan çok, birtakım ahlaki prensiplerin gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla kurulduğu bildirilmiştir. Bu parti özel ve siyasal hayatta ahlaki egemen kılmak, aile kurumunu yüceltmek, halka ve gençliğe ulusal duyguları aşmak ve devlet ve hazine çıkarlarını öne sürerek yapılan haksızlıkları yok etme amacıyla olduğunu ileri sürüyor ve bu yolda bürokrasinin baskısıyla mücadele edeceğini açıklıyordu (Feroz-Bedia Turgay Ahmad,1976:42).

Millet Partisi’nin bir diğer önemli amacı da halkı Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında gizli bir anlaşmanın olduğuna inandırmak ve Demokrat Parti’nin yerine geçmektir. Millet Partisi, sürekli olarak Demokrat Parti hakkında “muvazaa” iddialarında bulunmuş ve bu tip iddialarını 1950 seçimleri öncesine dek sürdürmüştür (Burçak, 1979:158). Millet Partisine daha sonra Meclisteki Müstakil Demokratlar Grubu ve Afyon Karahisar’da kurulmuş olan “Öz Demokratlar Partisi” de katıldı (Turhan, 1991:170). Demokrat Parti, Millet Partisi’nin kendisine yönelttiği “danışıklı muhalefet” suçlamasının haksızlığını ispat etmek için iktidar partisine karşı daha sert bir muhalefet yapma ihtiyacı duyuyordu. Bu dönemde iktidar ve muhalefet arasında 12 Temmuz Beyannamesinin getirdiği sakin bir ortam hüküm sürmekteydi. Bu sükûnet, hükûmetin Ağustos 1948’de Meclise getirdiği yeni seçim kanunu nedeniyle yeniden bozuldu.

Seçim Kanunu Tartışmaları ve Hükûmet Sorunu

Ocak ayında hükûmet seçim kanununu değiştirmek üzere kendi parti grubundan yetki almıştı. Bu çalışmalar hem büyük ümitler uyandırmış hem de bu konuda hükûmeti samimiyetsizlikle suçlamak imkânını geçici olarak ortadan kaldırmıştı. Çalışmalar tamamlanıp

Meclise sunulunca, getirilen hükümlerin yetersizliği, muhalefete kendini göstermek için aradığı fırsatı vermiş oldu. Demokrat Parti, yasayı yetersiz bulduğunu ilan etti ve seçimlerde yargı denetimini şart koştuğunu bildirdi (Eroğul, 1990:36) Yeni seçim kanunu tartışmaları yapıldığı sırada ülkede yeni bir ekonomik kriz kendini göstermeye başladı. Piyasada birçok temel malın yokluğu çekiliyordu. Demokrat Parti, bu kriz ortamından yararlanarak iktidarı sert bir şekilde eleştirmeye başladı. Artık, 12 Temmuz Beyannamesiyle iktidar ve muhalefet arasında oluşan “bahar havası” sona ermiş, Demokrat Parti iktidara karşı savaş ilan etmişti.

Demokrat Parti'nin seçimlere katılmayacaklarını ilan etmesi üzerine Hasan Saka hükûmeti, seçim kanununda bazı değişiklikler yapıp, yeni tasarının 1 Temmuz'da görüşüleceğini bildirdi. Muhalefetin tepkisi nedeniyle görüşmeler bir gün geriye bırakıldı. Bunun yanında taviz verilerek parti temsilcilerinin seçim kurullarında bulunması kabul edildi. Ancak Demokrat Partililer tasarımı yine de yetersiz buldular ve tasarının oylanacağı gün Meclisi terk ettiler. Hemen ardından Bayar, beklenen açıklamayı yaparak sonbaharda yapılacak ara seçimlere katılmayacaklarını açıkladı (Eroğul, 1990:37). Demokrat Parti, ara seçimlere katılmadı ancak tüm ülkede tertip ettiği miting ve toplantılarla iktidara yönelik sert eleştirilerini sürdürdü. Demokrat Partinin asıl hedefi 1950 seçimleri idi ve şimdiden hem meclis içerisinde hem de dışarıda muhalefetin çitasını yükselterek 1950 seçimlerinden iyi bir sonuç alarak iktidara gelme stratejisi izlemeye başladı. 17 Ekim 1948'de ara seçimler gerçekleştirildi ve seçimleri Demokrat Partinin boykot etmesi nedeniyle süreç çok sönük geçti. Demokrat Parti'nin, seçime katılma oranını yüzde 10 olarak açıklamasına karşılık, CHP katılma oranının yüzde 40'ı aştığını açıkladı. Demokrat Parti, seçimlerde yolsuzluk ve baskı yapıldığı ile ilgili iddiaları meclis kürsüsünden birçok defa dile getirdi. Kasım ayında Meclis açılır açılmaz geçim şartlarının kötüleşmesi buna karşılık şekere zam yapılmış olması nedenini öne sürerek Demokrat Partili 18 milletvekili hükûmet aleyhine bir gensoru önergesi verdi. CHP ise, demokratik bir tavır sergilemek

adına gensoru oylamasında parti olarak evet oyu verdi ancak ertesi gün yapılan oylamada hükûmetin desteklenmesi ve gensoru oylamasında hayır oyu vererek hükûmetin yanında konum almayı kabul eden bir karar aldı. Demokrat Parti ise bu tercihin tutarsız bulunduğunu ifade ederek, CHP’yi samimiyetsiz davranmak ile suçladı ve görüşmelere katılmayacağını açıkladı.

Hasan Saka, hükûmeti, göreve geldiği günden itibaren zorluklar içinde sürdürmüş ve bu yüzden çok yıpranmıştı. Kendi partisi içindeki aşırı görüşlüler Saka’yı çok yumuşak olmakla; ılımlılar ise, yeterince yumuşak olmadığı için eleştiriyorlardı. Muhalefet ise, Hasan Saka’yı Peker veya Saraçoğlu’ndan farklı bulmuyordu. Bu nedenlerden dolayı Hasan Saka hükûmeti, 14 Ocak 1949’da istifasını sundu. Daha sonra kendilerine başbakanlık teklif edilen Hilmi Uran, Necmettin Sadak, Fuat Sirmen ve Nurullah Sümer bu teklifi reddettiler. Yapılan görüşmelerden sonra, Şemsettin Günaltay, yeni hükûmeti kurma görevini kabul etti. Günaltay, Mecliste programını okudu ve güvenoyu aldı. Programın yapısı, siyasal yönden ılımlı, ekonomik yönden ise, liberal sayılabilecek özelliklere sahipti. Hükûmetin çalışmalarını kolaylaştırmak için muhalefetin desteğini kazanma çabasında olduğu görülüyordu (Öztürk, 1968:337). Yeni hükûmet göreve başladıktan sonra, muhalefetin en çok üzerine gittiği seçim kanunu sorununa yönelmiş, yeni bir seçim kanunu hazırlamak için Profesör Erim başkanlığında bir komisyon kurulmuştu. Komisyon çalışmaları sonunda yine muhalefetin beklediği olmamış, demokratik bir seçim kanunu yerine, dünyadaki tüm seçim kanunlarının toplandığı bir “Pembe Kitap” hazırlanmıştı. Demokrat Parti ikinci büyük kongresi Ankara’da, 20 Haziran 1949’da çalışmalarına başladı. 12 Temmuz Beyannamesinin Demokrat Parti saflarında ortaya çıkardığı bölünmelerin, ilk olarak bütün örgüt huzurunda tartışılması ve bir sonuca bağlanması, bu kongrenin önemini artıran bir husus olarak ortaya çıkmıştır. Demokrat Parti kongresi sonrası Günaltay hükûmeti, bazı demokratik adımlar attı. Bu bağlamda, muhalefetin radyodan yararlanmasına izin verildi. Bu süreçte yeni seçim kanunu da

hazırlanarak, dört profesör, Yargıtay ve Danıştay'dan iki üye ve üç avukattan kurulu bir bilim heyetinin incelenmesine sunuldu.

Günaltay hükûmeti döneminde yapılan önemli icraatlardan biri, 4 Mayıs 1949'da İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması olmuştur. Muhalefet üzerinde zaman zaman bir baskı aracı olarak kullanılan İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun kaldırılması, demokratik yönetime geçiş aşamasında önemli bir adım olarak sayılabilir. Günaltay hükûmeti zamanında yapılan diğer bir değişiklik ise, önceki hükûmetler tarafından benimsenen laiklik anlayışının kısmen terkedilmesi ve bu doğrultuda, ilkokullarda din dersi okutulmaya başlanması, imam-hatip kursları ve ilahiyat fakültelerinin açılması olmuştur. Bu değişiklikler, partinin radikal kanadı tarafından, cumhuriyet devrimlerinden taviz verilmesi olarak yorumlanırken, muhalefet tarafından olumlu karşılanmıştır (Karpaz, 1967:199). Yeni seçim kanununu hazırlamak üzere bilim adamları ve hukukçulardan oluşan komisyon, Eylül ayında hazırladıkları yeni seçim kanunu tasarısı hakkında siyasal partilerin görüşlerini istedi. Demokrat Parti, tasarının kendi partilerinin beklentilerini karşılamaktan uzak olduğunu ve 16 Ekim 1949'da yapılacak ara seçimlere katılmayacaklarını açıkladı. Aynı şekilde Millet Partisi de hazırlanan seçim kanunu tasarısına itiraz etti. Bu koşullar altında, 16 Ekim ara seçimleri gergin bir ortamda yapıldı. Muhalefetin boykotu nedeniyle seçimleri Cumhuriyet Halk Partili adaylar kazandı.

Seçim kanunu sorunu kesin bir çözüme bağlanmadıkça, çok partili rejimin bir türlü güvenceye kavuşamayacağı gerçeği, bu son seçim denemesinden sonra herkes tarafından anlaşılmış oldu. Cumhuriyet Halk Partisi son bir direnişten sonra, Aralık ayında seçimlerin yargı güvencesine bağlanmasını kabul etti. Böylece dört yıldır siyasî hayatın en büyük sorunu haline gelen seçim kanunu sorunu çözümlenmiş oldu. Demokrat Parti, seçim kanunu Meclisten geçinceye kadar bu konudaki görüşlerini ve kanunun olumsuz yanlarını dile getiriyordu. Bu doğrultuda parti içerisinde inisiyatif olarak 7 Ocak'ta, Ankara'da 200 delegenin katıldığı çalıştay

düzenledi. Bu faaliyetin hedefi aslında seçim kanunu üzerindeki kararlılığın ve konuya gösterdiği hassasiyeti güçlü bir biçimde göstermekti. Toplantının sonunda bir açıklama yayınlanarak, seçim kanununun demokratik esaslara bağlı olarak düzenlenmesi bu olmadığı takdirde Demokrat Parti'nin seçimlere katılmayacağı uyarısını yineliyordu. Bu uyarı üzerine Başbakan Yardımcısı Nihat Erim, böyle bir durum söz konusu olduğu takdirde muhalefetin yerinin bir şekilde doldurulacağı gerektiği takdirde, CHP listelerinden bağımsız adaylara yer verilebileceğini ifade etti.

Demokrat Parti'nin seçim kanunu nedeniyle hazırlayıp kamuoyuna açıkladığı bildiri iktidar partisi tarafından sert bir şekilde cevaplandırıldı. Başbakan yardımcısı Nihat Erim, bir partinin seçimden kaçması halinde, yerinin boş kalmayacağını, gerekirse Cumhuriyet Halk Partisi listelerinde bağımsızlara yer verebileceklerini söyledi. Demokrat Parti adına Adnan Menderes, Erim'in demecine sert bir cevap verdi ve bu karşılıklı açıklamalarla Türk siyasî hayatında önemli sonuçlar yaratacak 1950 seçimlerinin oldukça gergin sürecine girilmiş oluyordu. 7 Şubat 1950'de yeni seçim kanunu tasarısı Mecliste görüşülmeye başlandı. Seçim kanunu tasarısı, gizli oy, açık sayım ve yargı denetimi ilkeleriyle o güne kadar uygulanan seçim kanunlarından çok daha demokratik bir niteliğe sahipti. Demokrat Parti'nin uzun bir süredir üzerinde durduğu seçimlerde yargı denetiminin bu yeni kanunla hayata geçirilmesi, Demokrat Parti'nin tasarımı ilke olarak desteklemesi sonucunu doğururken, Millet Partisi, tasarıya yetersiz olduğu gerekçesiyle destek vermedi.

Seçim Kanunu Meclisten çıktıktan sonra, her üç partinin de seçim faaliyetleri büyük ölçüde ülke düzeyine yayıldı ve hızlandı. Kapalı salon ve açık hava mitingleriyle yoğunlaşan kampanyalarda partilerin karşılıklı olarak birbirlerini suçlama yoluna gitmeleri siyasî havayı gerginleştirdi. Yine de 1946 Seçim kampanyalarına oranla daha olumlu bir ortam bulunuyordu. Cumhuriyet Halk Partisi, geçmiş kampanyalara kıyasla muhalefet partileri gibi seçim meydanlarına tüm kadrosu ile gidiyordu.

Seçim günü yaklaştıkça tüm dikkatler seçim gününe çevrilmişti. Bu dönemde siyasal konulara ilgi çok yüksek derecelere ulaştı. Örneğin, yalnızca Elazığ'da 600'den fazla kişi milletvekili adaylığı için başvurdu. Partililer yoğun bir çalışma içine girdiler. Demokrat Parti, Nisan ayında milletvekili adaylarını açıkladı. Bu sırada Demokrat Parti'ye iki önemli katılma bu partinin durumunu güçlendirdi. Bunlardan ilki, Yargıtay Başkanı Halil Özyörük, ikincisi Atatürk'ün eski arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'du. Cumhurbaşkanı İnönü, muhalefetin durumunun iktidar partisine oranla daha iyi olması ve halkın desteğinin bu partiye artarak devam etmesi karşısında, Mart ayı sonlarında tarafsız cumhurbaşkanı rolünü terk ederek, Demokrat Parti aleyhine yürütülen kampanyanın başına geçti (Eroğul, 1990:44). 14 Mayıs gününe doğru partilerin faaliyetleri de hızlandı. Bu hızlanışla beraber siyasî havada gerginleşmeye başladı. Bu arada muhalefetin desteklediği genel af kanununun görüşülmesi seçimlerden sonraya bırakıldı.

14 Mayıs 1950 Seçimleri

14 Mayıs 1950 seçimleri sakin bir ortamda yapıldı. Seçim sonuçlarına göre, Demokrat Parti büyük bir çoğunlukla Meclise girdi. Seçimlerde, Demokrat Parti, 4.242.831 oyla 408 milletvekili çıkardı. Demokrat Parti toplam oyların yüzde 53,59 'ünü aldı. Cumhuriyet Halk Partisi ise, 3.163.096 oy alarak oyların yüzde 39,98'ini aldı ve Meclise 69 milletvekili sokabildi. Seçime giren üçüncü parti olan Millet Partisi, ancak 240.209 oyla yüzde 3,03 oranına ulaşabildi. Millet Partisi'nin kazandığı milletvekili sayısı bir oldu. Bu seçimlerde bağımsız adaylar toplam 267.955 oy ve kullanılan oyların yüzde 3,4'ünü aldı ve Mecliste 9 bağımsız milletvekili temsil şansı elde etti (Yeşil, 1988:135). 1950 seçimlerinde oluşan parlamentoda milletvekillerinin sosyolojik kökenlerine bakıldığında, milletvekillerinin yaklaşık yüzde 4'ü ilkökul, yüzde 7'si ortaokul, yüzde 11'i lise, yüzde 78'i de üniversite mezunudur (Altan, 2008:6)

Seçim sonuçlarına göre, partilerin aldığı oylarla çıkardıkları milletvekili sayısı arasındaki fark, seçimlerde çoğunluk sisteminin

uygulanmasından kaynaklanıyordu. Demokrat Parti’nin karşı çıkmasına rağmen Cumhuriyet Halk Partisi tarafından desteklenen çoğunluk sistemine göre, on milletvekili çıkaran bir ilde, seçime katılan iki partiden biri oyların yüzde 49’unu, diğeri de yüzde 51’ini almışsa bu on milletvekilinin hepsini de yüzde 51 oy almış parti kazanıyordu. Böylece oy veren seçmenlerin yüzde 49’u Mecliste temsil edilemiyordu. Örneğin, Trabzon ilinde oyların yüzde 48,4’ünü alan Cumhuriyet Halk Partisi milletvekili çıkaramadı. Aynı durumdaki Urfa (yüzde 48,11), Sivas (yüzde 48,53), Ordu (yüzde 49,72), Samsun (yüzde 41,04) gibi illerde Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilliklerinden hiçbirini elde edemedi. Ülke genelinde de iktidar partisi tüm oyların yüzde 40’ına yakın bir kısmını almasına rağmen, milletvekilliklerin ancak 69’unu elde edebildi (Aydemir, 1968:166). Metin Toker, seçim sisteminin adaletsiz bir yapıda olduğunu belirterek, eğer nispi temsil sistemi uygulanmış olsaydı, Cumhuriyet Halk Partisi’nin yaklaşık üç kat daha fazla milletvekili çıkaracağını ifade etmektedir (Toker, 1990:26) Buna karşılık, çoğunluk sistemini Cumhuriyet Halk Partisi’nin, nispi temsil sistemini de Demokrat Parti’nin istediği düşünülürse, iktidar partisinin seçim öncesi, seçim sisteminden yararlanma planının geri teptiği ve bir anlamda “kazdığı kuyuya kendisinin düştüğü” söylenebilir.

Seçimlerden sonra Demokrat Parti iktidara ne kadar hazır değilse, Cumhuriyet Halk Partisi de muhalefete o kadar hazır değildi. Özellikle iktidar partisi ileri gelenleri böyle bir iktidar değişikliğini beklemiyordu. Demokrat Parti yöneticileri de bir iktidar beklemiş olsalar bile, bunun böyle bir Meclis çoğunluğu ile geleceğini düşünmemişlerdi. Her ne sebeple olursa olsun Demokrat Parti’nin kazandığı başarı bir zaferdi. Cumhuriyetin kuruluşundan beri ilk kez iktidar serbest seçimlerle ve halk tarafından değiştiriliyordu. Diğer yandan 14 Mayıs 1950 seçimleri Türk halkının güven duyduğu koşullarda nasıl bilinçli oy kullanacağını kanıtlayan ilk büyük seçim olma özelliğini taşımaktadır. Büyük ve sessiz yığınların görülmemiş desteği ile Demokrat Parti’nin, cumhuriyeti kuran ve 23 yıl gibi uzun bir süre tek başına ülkeyi yöneten tek parti iktidarına karşı böyle bir

zafer kazanması, artık siyasal muhalefetin bir daha vazgeçilemeyecek bir şekilde yerleşmesinin yolunu açmıştır. Bu nedenle 1950'deki iktidar değişikliği aynı zamanda bir rejim değişikliği, tek parti, tek şef düzeninden parlamenter demokrasiye geçiş anlamına da gelmektedir.

Seçimlerden sonra Şemsettin Günaltay Hükûmeti istifasını sundu ve yerine Adnan Menderes Hükûmeti kuruldu. Cumhurbaşkanlığına 22 Mayıs 1950'de Celal Bayar, Meclis Başkanlığına Refik Koraltan seçildi. Yeni hükûmet de aynı tarihte kurularak göreve başladı. Yeni hükûmet programı 29 Mayıs 1950'de Başbakan Adnan Menderes tarafından Meclis kürsüsünden okundu. Menderes hükûmeti, 2 Haziran'da Meclisten güvenoyu aldı ve artık Demokrat Parti iktidarı dönemi başlamış oluyordu.

1950 seçimleri kuşkusuz Türkiye'nin yakın siyasal tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Ülkeyi uzun bir süre tek parti olarak yönetmiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarı kaybetmiş, Türkiye'de ilk kez, iktidar serbest ve dürüst seçimler yoluyla el değiştirmiştir (Çakmak, 1988:24). Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerindeki başarısı analiz edilirken, genellikle ağırlıklı olarak taşra küçük burjuvazisi olarak tanımlanabilecek olan kesimden oy aldığı ileri sürülmektedir. Bu düşünce yanlış olmamakla beraber seçim sonuçlarına bakıldığında Demokrat Parti'nin büyük şehirlerden de azımsanmayacak düzeyde destek aldığı Cumhuriyet Halk Partisi'nin de bazı küçük yerleşim birimlerinden yüksek düzeyde oy aldığı görülmektedir CHP en az oyu İstanbul'da (yüzde 24,3) en çok oyu da Sinop'ta almıştır (yüzde 61,8). Demokrat Parti İstanbul'dan yüzde 52,7 destek sağlarken, Sinop'ta Millet Partisinin gerisine düşerek yüzde on düzeyinde oy alabilmiştir. İzmir'de de Demokrat Parti 58,6 Cumhuriyet Halk Partisi ise 42,8 düzeyinde destek sağlamışlardır. İllerin kendilerine has sosyo-ekonomik yapıları ve aday profillerinin farklılığı oy oranları arasında il bazında değişiklik yaratmış olduğu görülmekle beraber partilerin ülke genelinde birbirine yakın oy oranları yakalamış olduğu söylenebilir. Genel olarak, Demokrat Parti'nin küçük taşra burjuvazisi, geleneksel

kesimler ve büyük kentlerde yaşayan yoksul halk tabakalarından destek alırken, CHP’nin aşiretler, büyük toprak sahipleri ve bürokratik kadrolar tarafından desteklenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da özeline bakıldığında, CHP’nin DP’ye göre genelde daha yüksek oranlara ulaştığı görülmektedir. Osmanlı’dan Cumhuriyete geçerken feodal ilişkilerin değişmemiş olması, hükûmetlerin aşiretler üzerinden kitlenin kontrolünü sağlama mekanizmasının çalıştığı ve devletle iç içe geçmiş olan CHP’nin bu bölgedeki aşiret grupları tarafından desteklenmeye devam ettiği söylenebilir. Ancak yine de feodal yapıların Demokrat Partiye azımsanmayacak düzeyde oy vermesi CHP’nin kazanamaması ihtimalini de düşünerek kendi varlıklarının devamını sağlama noktasında almış oldukları bir tavır ve konsolide edilmesi güç olan bölgenin küçük kentlerinde yaşayan muhafazakâr seçmenin desteği biçiminde de açıklamak mümkün görünmektedir. Menderes Hükûmeti kuruluşunun hemen sonrasında seçmene verdiği sözleri tutmak adına önemli tasarruflarda bulunmaya başladı. İlk olarak öncelikle ordunun komuta kademelerinde mülki idare amirleri arasında değişiklikler yapıldı. 16 Haziran 1950’de de ezanın Arapça okunmasını yasaklayan kanun yürürlükten kaldırıldı. Mecliste bu konu görüşüldüğü sırada CHP’liler de kanunun aleyhinde bulunmadılar. Bürokraside yapılan atamalar da yeni hükûmetin takdiri olarak değerlendiriliyordu. 14 Temmuz 1950’de Demokrat Parti hükûmeti yeni bir beyaz sayfa açarak genel af ilan ederek cezaevlerini boşalttı. Bu af genel olarak olumlu yansımalar yaparken, muhalifler tarafından suçluların salıverilmesi olarak değerlendirilerek eleştirildi.

Bu gelişmelere CHP ciddi bir tepki vermedi. Millî Mücadele’yi başarıyla sonuçlandıran, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin devamı olan, cumhuriyeti kuran, 27 yıl ülkeyi yöneten parti, henüz muhalefete alışmamıştı. Gerçi CHP’nin yayın organı durumunda olan Ulus Gazetesi’nde komutanların değişmesine ilişkin bir-iki eleştiri yazısı vardı. Ancak CHP’liler Arapça ezan

yasağının kalkması konusu görüşülürken kanunun aleyhinde olmadılar. CHP'li birçok milletvekili, komutanların değişmesi ve valilerin tasfiyesini de yeni hükûmetin tasarrufu olarak değerlendirdiyordu. DP hükûmetinin aldığı önemli kararlardan birisi de 25 Temmuz 1950 günü alınan Kore Kararı oldu. Hükûmet, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin talebi üzerine 4500 kişilik Türk Savaş Birliği'nin Kore'ye gönderilmesine karar verdi. Bu karar ile Demokrat Parti dış politikada yönünü tamamen batıya çevirerek ABD'nin başını çektiği blok içerisinde güvenilir bir ülke olma yolunda önemli bir adım atmış oluyordu. Ancak bu karar ülke içerisinde de büyük boyutta tepkilerle karşılandı çünkü Türkiye cumhuriyet döneminde ilk kez çok uzak bir coğrafyada ve kendisiyle ilgili olmayan bir savaşa aktif bir biçimde katılma kararı alıyordu. Millet Partisi Genel Başkanı Hikmet Bayur, Kore'ye asker gönderilmesine karşı çıkarak, bu girişimin Birleşmiş Milletler ideali için değil, ABD'nin çıkarları için atılmış bir adım olduğunu ifade ediyordu. CHP'nin ise bu karara tavrı çok net bir tavır alamayarak sadece muhalefetin görüşü alınmadan hükûmet tarafından bir karar alınmış olduğunu söyleyerek eleştiride bulunuyordu. Gerçekten de bu karar TBMM tatilde olduğundan dolayı hükûmet tarafından alınmış ve Kasım ayında TBMM'ye getirilerek onaylanmıştı.

Takip eden süreç içerisinde yerel seçimler gerçekleştirildi. Seçimlerde Demokrat Parti yüksek düzeyde bir başarı göstererek 600 belediyenin 560'ını kazandı. Başbakan Menderes yerel seçim zaferi ile ilgili olarak, "Türk milleti Halk Partisi'ni 14 Mayıs'ta iktidardan tasfiye etmişti, 3 Eylül'de de muhalefetten tasfiye etti" diyerek yerel düzeyde de iktidarı CHP'den geri aldığını ifade ediyordu (Eroğul, 1990:93). TBMM'nin dokuzuncu dönem çalışmaları ile on yıl sürecek olan Demokrat Parti çoğunluğuna sahip meclis çalışmaları da başlamış oluyordu. Dokuzuncu dönem çalışmaları 1 Kasım 1950 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın açılış konuşması ile başladı. Bayar, konuşmasının başlangıcında, "Türk milletinin hür iradesiyle ve serbest bir Seçimle burada toplanmış bulunan siz hakiki mümessillerini hürmetle selâmlarım.

Sayın milletvekilleri arkadaşlarım, Memnuniyetle görmekteyiz ki, demokrasi rejimi yurdumuzda huzur ve sükûn içimde yerleşmiş bulunuyor. 14 Mayıs seçimleri memleketimizde hukuk devletinin tam temellerini, hiçbir kuvvetin sarsamayacağı bir şekilde atmıştır.” diyerek 1950 seçimleriyle çok partili demokrasiye geçiş ve TBMM’de yeni kurulmuş olan bir partinin çoğunluğa sahip olmasının Türk demokrasisi açısından önemi üzerinde durmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Siyasal sistem bağlamında değerlendirildiğinde, Türkiye’de 1950 seçimleriyle gerçekleşen iktidar devri, Türkiye’nin Batı tipi bir demokrasiye geçiş aşamasında önemli bir adımdır. 1946-1950 yılları arasında siyasal ve toplumsal muhalefetin tek parti rejimine karşı verdiği mücadele, tek parti rejiminin yeniden kurulmasını imkânsız hale getirmiştir. Diğer yandan uluslararası politik sistem açısından rejimini demokratikleştiren bir Türkiye’nin artık batılı ülkelerin kampında yer almasına engel olacak demokratik olmayan yapısının ortadan kalkmış olması batı yöneliminin önünü açmıştır. Bu yeni dönemle birlikte demokrasinin geliştirilmesi ve yerleştirilmesinde en önemli görev on yıl iktidarda kalacak Demokrat Parti’ye düşmekteydi. Ancak 1950 seçimlerinden sonra, tek part döneminden miras kalan alışkanlıklar sürmüş, Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi giderek demokratik rejimin temel değerlerini örseleyen tutumlar içerisine girmişlerdir. CHP ve merkezi seçkinler çevreyi temsil eden bir partinin seçimle işbaşına gelmesini hiçbir zaman doğal bir durum olarak görmemiş, Demokrat Parti döneminin geçici bir süreç olduğunu, seçimle olmasa da başka yollarla iktidardan uzaklaştırılması gerektiğine inanmışlardır.

1946’dan önceki Cumhuriyet Halk Partisi’nin gücüne erişen Demokrat Parti, on yıl süren bir tek başına iktidar döneminden sonra Türk Siyasal Hayatından bir askerî darbe ile uzaklaştırılmış, Türk demokrasi tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olan 1960 döneminde ülkeye on yıl başbakanlık yapmış olan Adnan Menderes ve iki bakan arkadaşı asılarak idam edilmişlerdir. Böylece tek parti

iktidarına halk desteği ile son veren bir siyasal parti olan Demokrat Parti, Türk siyasal hayatına hazin bir sonla veda etmiştir. 27 Mayıs darbesi cumhuriyet tarihindeki ilk askerî darbe olması ve kendinden sonraki süreçte özellikle silahlı kuvvetler ve hükûmet arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide oluşan güç dengesini belirlemesi bakımından ayrı bir yere sahiptir. Darbe sonrası biçimlendirilen anayasal yapı, yürütmeyi zayıflatarak devlet iktidarının güçlenmesi sağlamış, Demokrat Parti benzeri, aynı toplumsal tabana dayanan bir partinin iktidar olma ihtimaline karşı gerekli “önlemleri” almıştır. 27 Mayıs darbesi, anayasal ve yasal düzenlemelerle sivil alan karşısında orduya ait bir alan yaratarak ordunun kendine has dokunulamaz ve kontrol edilemez bir alana sahip olmasını sağlamıştır. Ordu, on yıllık periyotlarla yaptığı müdahalelerle bu alanı hiçbir biçimde terk etmeyeceği ve sivil siyasî hayatın da kendi tercihleri doğrultusunda şekillendirilmesi için gereken tüm eylemleri yapabileceğini göstermiştir.

Kaynakça

- Ahmad, F. ve Bedia, T. (1976). *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Akşin, S. (1988). “Demokrat Parti'nin Kurulması”. *Tarih ve Toplum*, C. 9, S. 53, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altan, C. (2008). “Türkiye’de 1950-1960 Dönemi Milletvekillerin Sosyolojik Özellikleri”. *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, (22):23-36.
- Aydemir, Ş. S. (1976). *İhtilalin Mantığı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Barutçu, F.A. (1954). *Siyasi Anılar (1939-1954)*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Burçak, R. S. (1979). *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*. Ankara: Olgaç Matbaası.
- Cem, İ. (1982). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Çakmak, C. (1988). “1950’li Seçimler ve Demokrat Parti”, *Tarih ve Toplum*, C. 9, S. 53. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (1983). “Demokrat Parti”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:VI. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dilipak, A. (1990). *Menderes Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

- Dursun, D. (2018). *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: İmge Yayınları.
- Cillov, H. (1972). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.
- Işıklı, A. (1972). *Sendikacılık ve Siyaset*. Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları.
- Karatepe, Ş. (1992). *Darbeler Anayasalar ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayınları.
- Karpat, K. (1958). *Turkey's Politics the Transition to Multi-Party System*. Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- Karpat, K. (1967). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Kepenek, Y. (1984). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Keyder, Ç. (1992). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ö. (1978). “Türk Demokrasisinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenlerin Rolü”, *A.Ü. SBF Dergisi*, 33(1-2): 213-247.
- Öztürk, K. (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Programları*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Sunay, C. (2010). “Demokrat Parti”, *Türkiye’de Siyasal Partiler*. Ed. Turgay Uzun, Ankara: Orion Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi*. Cilt 2, (1.11.1950)
- TBMM Tutanak Dergisi*. Cilt 18, (11.06.1945)
- TBMM Tutanak Dergisi*. Cilt 3, (18.12.1946)
- Tekin, Y. ve Okutan, Ç. (2011). *Türk Siyasal Hayatı*. Ankara: Orion Yayınları.
- Timur, T. (1991). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toker, M. (1991). *Demokrat Parti’nin Altın Yılları 1950-1954*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Toker, M. (1990). *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye’de Siyasi Partiler*. İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi.
- Tunçay, M. (1983). “Demokrat Parti”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Turhan, M. (1991). *Siyasal Elitler*. Ankara: Gündođan Yayınları
- Ülman, H. (1967). *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*. Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları
- Yalman, A. E. (1971). *Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1945-1970)*, C. IV. İstanbul: Rey Yayınları.
- Yeşil, A. (1988). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

FİLİSTİN SORUNUNA NEOREALİST BİR BAKIŞ

Mahmut ŞEN

Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

mahmutsen52@gmail.com

Özet

Filistin sorununun Leo Pinsker'in Sion Aşıkları Derneği'ni kurmasına kadar giden bir tarihî geçmişi vardır. Yahudiler her dönem Araplar karşısında denge oluşturacak bir küresel güçten destek görebilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte İngiltere önemli etken olsa da savaş sonrası süreçte ABD öne çıkmıştır. Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin Araplara desteğiyle sorun sistemselsel bir duruma evrilerek bloklar arası güç mücadelesinin cereyan ettiği alan olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise çeşitli diplomatik kanallar oluşturularak çok taraflı çözümler üretilmesi hedeflense de Arapların geçmiş dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de siyasî açıdan yeterli dengeleyici unsurunun olmaması sebebiyle, süreç İsrail'in istediği yönde ilerlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin Sorunu, Uluslararası Sistem, Güç Dengesi, Güç Mücadelesi, Kendine Yeterlilik

Abstract

Palestinian Question has a long background going back to the establishment of the "Lovers of Zion" by Leo Pinsker. Jews have always received support from a global power for balancing Arabs. Although England was a significant factor until World War II, the US has gained dominance in the aftermath of the War. During Cold War, with the USSR's support to Arabs, the problem has evolved into a systematic situation and has become an area where power struggle between blocks occurred. In the post-Cold War period, although various

diplomatic channels were established with a view to finding multilateral solutions, Arabs' lack of political balancer as it was the case before, the problem went on in the manner Israel wanted.

Keywords: *Palestinian Question, International System, Balance of Power, Power Struggle, Self-Sufficient*

Giriş

Filistin sorunu 1882 yılında göç hareketleriyle başlayarak 1948 yılında İsrail'in kurulmasıyla kemikleşen çatışma alanını ifade etmektedir. Her dönem çeşitli dinamiklerle büyüyen sorun, Arapların yeterli dengeleme sağlayamaması sonucu Yahudilerin lehine ilerlemektedir. İlk başlarda yaşanan yoğun şiddet dönemi zamanla yerini diplomasi faaliyetlerine de bıraksa sorunun aşılacağı görülmektedir. Bu sebeple, denge ve yeterlilik unsurlarına önem veren Neorealist bir bakışla konuyu ele almak, sorunu anlamlandırma açısından faydalı olacaktır.

Neorealistler temelde dengelemenin önemine değinerek dengenin, hayatta kalma mücadelesi ile evrensel hâkimiyet arasındaki yelpazede konumlandığını varsaymaktadır. Ayrıca tüm bu süreç içerisinde kendine yeterliliğin beka algılamasıyla bağlantılı olduğu yaklaşımını benimsemişlerdir.

Bu çalışmada, Neorealizm kuramı ana hatlarıyla aktararak Filistin sorununun neorealist bir çerçevede ele alınması amaçlanmıştır. Çalışmada araştırma sorusu olarak "Filistin sorununda çözümsüzlük neden kaynaklanmaktadır?" belirlenmiştir. Bu doğrultuda Filistin sorunundaki çözümsüzlüğün Filistinlilerin dengeleme unsurundaki yetersizliğinden kaynaklandığı hipotezi irdelenecektir. Bu çalışmayla birlikte Filistin sorununa tarihî süreçte bütüncül yaklaşmanın yanı sıra Neorealizm kuramıyla değerlendirilmesi sorunun teorik yazınına katkı sağlayacaktır.

Çalışmada ilk olarak Neorealizm kuramı ana hatlarıyla ele alınarak ikinci başlıkta İsrail kurulana kadar geçen süreç üzerine inceleme yapılacaktır. Üçüncü başlıkta Arap-İsrail Savaşları üzerine

değerlendirmeler yapılarak, dördüncü başlıkta çözüm girişimleri ele alınıp ardından çalışma sonuç başlığıyla tamamlanacaktır.

Neorealizm

1979 yılında Kenneth N. Waltz'ın yayımladığı "Uluslararası Politika Teori" isimli çalışması Neorealizm yaklaşımının öncüsü olmuştur. Waltz haricinde John Mearsheimer, Robert Gilpin, Stephen M. Walt, Christopher Layne ve Joseph M. Grieco Neorealist yaklaşım üzerine çalışmalar üretmiş önemli kişilerdir. Waltz, iktisadî sistem ve siyasî sistem benzerlileri ile "ulusal" ve "uluslararası sistem" farklılıklarını ele almıştır. Klasik Realizmle kıyaslandığında neden ve etkiler ile amaç ve araçlar konusunda farklılıklar taşıdığını görülmektedir. (Çıtak 2014:47) Neorealizm, sistemin yapısını merkezine aldığı için "Yapısalcı Realizm" olarak da adlandırılabilir.

Neorealizm, Klasik Realizmin insan doğasından kaynaklı anarşiden yana tutumunun aksine uluslararası sistemden gelen anarşi tanımlaması üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda güvenliğe ait yaklaşımı şu şekildedir:

- Güvenliğin temeli devletlerdir,
- Ulusal güvenlik önemlidir,
- Ulusal güvenlik dış güvenlik ile sağlanır,
- Uluslararası sistemdeki anarşi "görece" güvenlik sağlayabilir. (Karabulut 2018:77)

Klasik yaklaşımda egemen olan insan doğasının kötü olduğu düşüncesine karşı insanda iyilik de olabileceğini savunan Waltz, savaşları çıkaran insanların aynı zamanda barışlar yaptığını da dikkat çekmektedir. Neorealizm, devleti sistemde baskın aktör olarak tanımlamakla birlikte uluslararası örgütleri, çıkar gruplarını, sivil toplum örgütlerini, diaspora ve lobileri, çok uluslu şirketleri, istihbarat örgütlerini ve bireyi sisteme etki edebilir olarak görmektedir. (Çıtak 2014:49) Bir devletin dış politika davranışı sergilerken uluslararası yapıdan gelebilecek baskıları da hesaba katarak adım atması gerekmektedir. Bu sebeple egemenlik tanımını

bir devlet için özgürlük olarak ifade etmek zordur. Çünkü ulaşmak istedikleri kazanımları elde edememektedir. Ayrıca bu baskı her devlete eşit uygulanırken baskıya verilen cevap devletlerin kapasiteleriyle doğru orantılıdır. Bu baskı durumu da sistemde egemen olan anarşiden gelmektedir. Bu anarşi herhangi bir durum karşısında güç kullanımını engelleyecek bir üst yapı olmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durum içerisinde devletler güç artırımına gitmektedir (Özdoğan 2019:7).

Güç, devletin tüm kabiliyetlerini ifade etmektedir. Bunlar; toprak büyüklüğü, nüfus, doğal kaynaklar, devlet kurumlarının etki düzeyi, silahlı kuvvetlerin etki düzeyi, ekonomik kapasite ve liderin kişisel özellikleridir. Devletlerin elinde bulundurdukları siyasî, askerî ve ekonomik kapasiteler güçlü olmasını sağlasa da büyük güç olarak görmek için bu kapasitelerini küresel düzeyde kullanması gerekmektedir (Özdoğan 2019:8). Devletler arası işbirliğini, ilk olarak kendi kazancına ek olarak karşı tarafın da ne kazandığı ve ikinci olarak sistemdeki belirsizlikten doğan güç artırma girişimleri sınırlı tutmaktadır. Bu sebeple mutlak kazanç yerine göreceli kazanç ilkesi devletler tarafından benimsenmelidir. Güçlü bir devlete karşı güçsüz bir devlet güç dengesi esasını hedef olarak ittifak geliştirmelidir.

Waltz'a göre teori düzenli gerçekleşen olaylarla ilgili olup tesadüfi olanları dikkate almamaktadır (Sönmezoğlu 2012:134). Waltz teorileri "indirgemeci" ve "sistemik" şeklinde iki kategoriye ayırmıştır (Turan 2015:22; Waltz 2015:77-99). İndirgemeci teoriler sistemin birimlerden oluştuğunu ve bu birimlerin nitelikleri ile etki düzeylerinin bilinmesiyle anlam kazandığını belirtir. Oysa Waltz, bunları bilmenin etkileşimi tam olarak açıklayamayacağını düşündüğü için bu yaklaşıma karşıdır (Ersoy 2015:173). Waltz sistemik teoride birimler değil sistemdeki aktif dinamiklerle, yani sistemin yapısı ve etkileşimiyle ilgilenmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse "devlet" ve "birey" merkezli yaklaşımları indirgemeci, "sistem" merkezli yaklaşımları sistemik olarak nitelemektedir (Tamçelik vd. 2019:47). Waltz'a göre uluslararası sistem üç boyutludur:

1. Uluslararası sistemin kendine özgü tanzimi

Waltz'a göre uluslararası alanda ulusal siyasetteki gibi emredici hiyerarşik sistem olmayıp devletler arasında eşitlik söz konusudur (Waltz 2015:112). Buradan hareketle çıkarım yapılırsa "anarşi sistem üzerinde düzenleyici bir etkiye sahiptir" denilebilir. Anarşi ortamındaki düzenin varlığına karşı gelebilecek tepkiler için belirli kurallar olmayan ve kişisel menfaatin devamlılığı için görünmeyen sınırlar olduğunu belirtmektedir. Waltz devletin birçok amacı olduğunu ifade ederek bu amaçların temelinde de beka algılamasının yattığını belirtmektedir.

2. Farklılaşan birimler arası işlev belirtilmesi

Ulusal siyasî sistemde hiyerarşik yapının getirdiği farklılık görülürken uluslararası sistemde hiyerarşi olmadığından anarşiden kaynaklı benzerlik görülmektedir (Waltz 2015:118). Ancak şunu da unutmamak gerekir bu benzerlik sınıflandırma açısından geçerli olup tüm yönleri içermemektedir (Waltz 2015:122). Waltz devleti tek aktör olarak görmeyerek yapıdaki belli başlı devletlerin sisteme etki edebileceğini belirtir (Waltz 2015:119). Devletleri mikro-ekonomik düzeyde pazarda rekabet eden şirketlere benzeterek esas aktörlerin rekabet edebilen devletler olduğu yaklaşımını benimsemektedir. Waltz'ın devleti temel aktör görmesi "uluslararası kuralları koyan ve bozanın devlet olduğu" yaklaşımıyla ilgilidir.

3. Birimler arasında kabiliyet dağılımı

Kabiliyet birimlerin özellikleri iken kabiliyet dağılımı sistemin özelliğini belirlemektedir (Waltz 2015:124), Waltz devlet kabiliyetinin askerî güç, ekonomi, siyasî istikrar, nüfus, arazi kaynaklar ve siyasî ehliyet kavramlarının tamamını kapsadığını belirtmektedir.

Waltz üç başlıklı yapı tanımının yeterli olacağını ve bunların dışında her şeyin dışarıda kalacağını belirtmektedir (Waltz 2015:105). Waltz sistemdeki düzenin varlığını güç dengesi ile

gerçekleştiğini belirtmektedir. Bunun içinde hayatta kalmak ve evrensel hâkimiyet arasında konumlanan devletlerin amacına ulaşması için iki tür yöntem tanımlaması yapmıştır. Bunlar; ekonomik ve askerî gücü arttırarak zeki stratejiler geliştirmesini kapsayan dâhili çabalar ve ittifakı genişletme ve güçlendirme ile muhalefeti zayıflatma girişimlerini içeren harici çabalardır. (Ersoy 2015:176) Waltz gücü güvenlik için araçsallaştırmış ve uygun miktar gücün yeterli olacağını belirtmiştir. Kısaca Waltz'a göre önemli olan güvenliğin maksimizasyonudur. (Turan 2015:22)

Waltz güç dengesi, iki kutuplu ve çok kutuplu sistem üzerinde değerlendirmede bulunarak nükleer silahlanma süreciyle ortaya çıkan iki kutuplu yapının diğer sistem düzeylerine göre daha istikrarlı olduğunu belirterek soğuk savaşın bitimiyle kaybolan iki kutuplu sistem sonrası için *"bu sistemin basitliği ve rahatlatıcı simetrisi olmadan yaşamaya hazırlanmalıyız."* (Waltz 2008:4) ifadesini kullanarak gelecek döneme karamsar bakmıştır. Nitekim sonraki süreçte devletlerden ziyade terör grupları ve ayrılıkçı hareketler ön plana çıkmış, karamsar olunmasını gerektirecek bazı gelişmeler yaşanmıştır.

Waltz'a göre devletler anarşik düzende peşine takılma (*bandwagon*) yerine dengeleme (*balance*) siyasetini takip etmektedir (Donnelly 2014:60). Çünkü yapıdaki belirsizlikte peşine takılma düşman aktörün güçlenmesini de sağlayacağı için değişebilir durumdur. Ancak hiyerarşik düzlemde peşine takılma siyaseti izlemeyi tercih eder, çünkü kaybetme durumunda güvenlikle ilgili sorun yaşamaz. Dengeleme, asker sayısını ve savunma harcamalarını arttırmak gibi hedefleri içeren "iç dengeleme" ve ittifaklar yoluyla denge bozucu devlete karşı girişimleri içeren "dış dengeleme" olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir (Karabulut 2018:81). T.V. Paul'a göre de dengeleme kendi içerisinde sert, yumuşak ve asimetrik olarak üç şekilde sınıflandırılmaktadır (Paul 2004:13). "Sert dengeleme" 18. ve 19. yüzyılın klasik anlayışına sahip dengeleme modelini, "yumuşak dengeleme" askerî boyutun dışına çıkarak siyasi, ekonomik ve kültürel unsurlarla dengelemeyi,

“asimetrik dengeleme” ise devlet unsurunun devlet dışı yapılarla oluşturduğu işbirliğini tanımlamaktadır. (Paul 2004:14-17) Sert dengeleme yöntemi ABD-SSCB üzerinden biraz açılırsa, Bolşevik Devrimi ile ABD ile ideolojik ayrışmanın başlamasıyla gerilen ilişkilerin İkinci Dünya Savaşı’nda Hitler’in durdurulması için ittifaka evrilmesiyle Almanya’ya karşı dengeleme oluşturulması örnek verilebilir. Yumuşak dengeleme örneği ABD’nin siyasî ve ekonomik gücü karşısında BRICS ülkelerinin oluşturduğu siyasî ve ekonomik ittifak üzerinden verilebilir. Asimetrik dengeleme açısından ABD’nin yakın zaman içerisinde Suriye’de PYD’ye verdiği destek örnek oluşturabilir.

Sistemdeki anarşi var olan düşük düzeyli iyi niyetleri de yok etmektedir. Böylece güvenlik ikilemi olarak adlandırılan diğer aktörün silahlanacağı varsayılarak silahlanması durumu ortaya çıkar. Aslında bu düşman aktörler her ne kadar silahlanmak istemese de içinde bulunulan öngörülemez durum silahlanma gerçeğine itmektedir. Bu kavramsallaştırmayı ortaya çıkaran insan doğası değil sistemdeki rekabetçi unsur kaynaklıdır (Aslanlı vd. 2016:1524). Bu sebeple devletler güvenliklerini sağlamak için daima kendine yeterli (*self-sufficent*) olmalıdır (Karabulut 2018:179). Bu yeterlilik arayışı da zaten güvenlik için adım atmaya yönlendirme sağlamaktadır.

Neorealizm de kendi içerisinde savunmacı ve saldırgan olarak ikiye ayrılır. Savunmacı realizm, uluslararası sistemin anarşik yapısında temel aktör olan devletlerin hayatta kalma mücadelesi içerisinde güce bağımlılık duyduğu döngüsel bir ortamı açıklığa kavuşturmak istemektedir. Bu uluslararası sistemdeki anarşinin yarattığı güvenlik ikilemi durumu, devletleri istikrarsız bir ortama iterek sıfır toplam bir oyun mantığı üzerinden askerî, coğrafi, teknolojik ve normlar anlamında devletler arasında bağ oluşarak bir denge durumu oluşturduğu belirtilmektedir (Tüysüzoğlu 2013:69). Bu denge durumunun da uluslararası sistemde istikrarlı bir ortam oluşturduğu görüşü vardır. Savunmacı realizm anlayışına göre gücün unsurlarından olan askerî, ekonomik ve teknolojik

gelişmişliklerini dengeli artırarak diğer rakipler üzerinde gözlem oluşturmakta ve rakiplerin gücünü amaç potasına koyarak dengeyi bozması durumunda yeni denge için “dengeleyici” unsurlar arayışına gitmektedir (Tüysüzoğlu 2013:69-70). Bozulmamış denge durumunda sistem üzerindeki güvenliği artırmanın amaçlanması esasının korunması gerekmektedir. Savunmacı realizm içerisinde devletleri tek parça değil de sivil toplum kuruluşları, askerler, kamuoyunun ilgisi gibi unsurlardan da etkilenen bir yapı olarak görülmelidir.

Saldırgan realizm, savunmacı realizmin uluslararası sistemdeki güvenlik durumunun devletlerin davranışlarını istikrara sürüleceği varsayımının aksine her devletin kendi güvenliği için güç arayışında olduğunu öngörmektedir. Bu güç maksimizasyonunda devletler yayılcı dürtülerini rasyonel davranışla, kâr-zarar hesabıyla, değerlendirdikten sonra eyleme dökmektedir. Devletlerin eylemleri sonucunda kendi karları istenilendir, ancak kârlı olunmaması durumunda da karşı tarafın kazancını düşürerek göreceli kazanç elde etmesi savunulan bir tutumdur (Tüysüzoğlu 2013:72). Devletlerin saldırgan tutum izlemesinde kendi iç yapılarındaki ideolojik durum da ekilidir. Devletleri bu tutuma iten bir diğer faktör de kendilerine göre “güçsüz” olarak gördükleri devletlere karşı da üstünlüğünü pekiştirme arzusudur.

Mearsheimer, gücü amaç için görerek saldırgan realizmi tanımlamaktadır. Mearsheimer, denge mekanizması için iki kutuplu sistemdeki dengenin çok kutuplu sistemdeki dengeden daha istikrarlı olacağını ileri sürmektedir (Aslanlı vd. 2016:1525). Bölgesel güç statüsündeki ülkelerin küresel anlamda da hakimiyet kurabileceği üzerinde durmaktadır (Tüysüzoğlu 2013:73). “Büyük Güç Siyasetinin Trajedisi” isimli eseri beş varsayımı ile realist teori geleneğine önemli katkı sağlamaktadır. Mearsheimer’ın üzerinde durduğu beş varsayım;

- Uluslararası sistem anarşik yapıya sahiptir.
- Büyük güçlerin saldırgan askerî kabiliyeti tabiatlarında vardır

- Devletler arası niyet belirsizliği vardır.
- Temel amaç bekâdır.
- Büyük güçler rasyonel aktörlerdir. (Mearsheimer 2001:30-31)

Bu beş varsayımın temelinde devletlerin birbirine olan güvensizliği, başka bir devletten yardım beklenemeyeceği ve kendi için sistem içerisinde en güçlü olma isteği dâhil üç durum bulunmaktadır. Mearsheimer, küresel egemenliğe ulaşmanın zor olduğunu belirterek “tek bölgesel egemen” olmanın ideal durum olduğunu ifade etmektedir.

Stephen M. Walt, ulusal siyaseti dış politika ve güç arasındaki değişken olarak ifade eder. Walt’a göre “dengeleme” “peşine takılma” stratejisinden yaygın olması gücü değil tehdidi dengelediğindedir (Yılmaz 2015:11). Saldırgan güç, toplam güç, coğrafi yakınlık ve saldırgan niyetler tehdidin seviyesini belirlemektedir. Bu seviyelerden okunan niyetler ittifak durumuna itebilir. Walt ayrıca yapı üzerinden bir değerlendirmeye giderek, devletleri kendileriyle aynı olanları dost, farklı olanları düşman görebilir diyerek algı düzeyinde bir açıklama yapmıştır (Ertoy 2019:19). Bu çerçevede “iç etkenler”, “algı” ve “ideoloji” gibi etmenlere odaklanmanın önemine değinmiştir (Ertoy 2019:13). Dost-düşman değerlendirmesi açısından şöyle bir örnek oluşturmak yanlış olmayacaktır. ABD için İran’ın veya Kuzey Kore’nin nükleer silaha sahip olması Hindistan’ın nükleer silaha sahip olmasından daha tehdit edicidir. Bu varsayımın iten durum, her iki ülkeyi yaptırımlar yoluyla belirli sınırlara çekilmeye çalışılırken Hindistan’ın Çin’e karşı bölgesel bir denge oluşturması amacıyla daha serbest bırakıldığı düşüncesidir. Bölgesel dengelemenin neden Kuzey Kore değil de Hindistan olduğunu benzerlik ve farklılık yönüyle başka bir çalışmada genişçe ele almak sorunun cevabını verir niteliktedir.

Filistin: Sion Aşıkları’ndan Bağımsız İsrail’e

Yahudilerde devlet oluşturma düşüncesi 19. yüzyılda Rus Çarlığı tarafından Yahudilere yönelik katliamlar düzenlenmesiyle oluş-

muştur (Cleveland 2008:267). Gerek Rusya coğrafyasında gerekse batı toplumunda oluşan Yahudi karşıtlığının çözülmesini beklemek yerine Yahudi devleti kurulmasını fikrini 1882 yılında Leo Pinsker ortaya atmıştır (Akkan 2017:3). Pinsker'in düşüncesinden etkilenenler Sion Aşıkları Derneği kurmuş ve böylece örgütlü olarak Filistin bölgesine göç hareketlerine başlamıştır. Siyonizm kavramının oluşumu da bu şekilde olmuştur. Derneğin organizasyonunda Aliyah olarak bilinen ilk göç dalgası 1882-1903 yılları arasında gerçekleşmiştir (Deveci 2017:3). Pinsker düşüncesinin temellerini oluştursa da Siyonizm kavramının gelişimi Theodor Herzl, 1896 yılında yayınladığı Yahudi Devleti kitabıyla şekillendirmiştir (Tokgöz 2017:187). Herzl'in girişimleriyle İsviçre Basel'de 200 kişinin katılımıyla toplanan ilk Siyonist Kongre'de Dünya Siyonist Örgütü kurulmuştur (Pappe 2007:36). İngiltere'de Haim Weizmann'ın girişimleriyle 2 Kasım 1917 tarihinde Filistin'de Yahudi devleti kurulmasını öngören Balfour Deklarasyonu yayınlanmıştır. ("Balfour Decleration" 1917). Klasik Avrupa güç dengesi modelinin 19. yüzyılın ikinci yarısında İtalyan ve Alman birliklerinin kurulmasıyla sarsılmış olması yeni dönemin mücadelecisi olacağını gösteren en büyük emarelerden olmuştur. Yine bu dönem içerisinde Rus saldırılarıyla Osmanlı'nın ciddi anlamda kayıpları olmuştur. İngiltere de bu gelişmeleri fırsat görerek Mısır ve Kıbrıs'ı kontrol altına almıştır. Dolayısıyla Pinsker'in bu fikri ortaya attığı dönemi sıradan görmek yanlıştır. Çünkü Osmanlı'nın git gide zayıflaması ve İngiltere'nin bölgeyi kontrol altına alması Yahudilere sistemin yarattığı fırsat olmuştur. Dönemin imkanları içerisinde Yahudiler bunu göç hareketliliği ile sürdürmüştür.

Birinci Dünya Savaşı ile güç dengesi sisteminin bozulmasıyla İngiltere ve Fransa başat güçler olarak öne çıkmıştır. Walt'ın dost – düşman algılamaya dayalı ittifak modeli gibi İngiltere de yeni dönemde Yahudilere bölgede devlet kurma imkânı tanıyarak bölgede güvenilir müttefik istemiş olabilir. Aynı şekilde bölge içerisinde Arapların İngilizlerle olası probleminde dikkatini dağıtmak için Yahudileri, Arapları meşgul edecek bir araç olarak

kullanmak istemiş de olabilir. Diğer bir deyişle Walt'ın da belirttiği gibi tehdidi dengeleme yoluna gitmiştir. Netice itibariyle sistemin yarattığı bu ortam içerisinde hem Yahudiler devlet kurma yolunda büyük adım atmış hem de İngilizler bölgede kendilerine karşı gelebilecek baskıları belirli oranda dengelemiştir.

İngiltere her ne kadar Yahudilere devlet konusunda ciddi destek sağlasa da bunu Arapları tamamen saf dışı bırakarak yapmamıştır. İki grup içerisinde de dengeyi bozmaktan çekinmiştir. Çünkü her ne kadar Yahudilere devlet oluşturmada destek verse de Osmanlı egemenliğinden yeni çıkmış bir bölgede yerel halkı dışlamak kontrolü altındaki topraklarda soruna neden olabilirdi. O dönem Osmanlı'nın savaşı kaybetmesiyle Arap coğrafyasındaki topraklar konusunda Şerif Hüseyin ile anlaşma yapmıştır. Ancak Şerif Hüseyin'e ve daha sonra Necid Emiri İbn Suud'a vaat edilen toprak içerisinde Filistin olmadığını belirtmek gerekmektedir (Önal 2020:250-251). Ayrıca Fransa ile 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot anlaşmasında da Filistin'de, Hayfa liman bölgesi hariç, uluslararası bir yönetim (İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Müslüman Temsilci) öngörülmüştür (Kasalak 2016:68). İngiltere'nin Yahudi ve Araplar arasında sorun yaşanmayacağını belirtmesi üzerine Hüseyin'in oğlu Faysal ile Haim Weizmann arasında 4 Ocak 1919 tarihinde anlaşma imzalanmış ve taraflar birbirlerini kabullenmiştir ("Pre-State Israel: The Weizmann-Faisal Agreement," 1919). Haziran 1922 tarihinde İngiltere tarafından yayınlanan Beyaz Kitap ile Filistin'de iki milletli üniter bir yapı oluşturularak Arapların (o zaman %85'di) haklarının da koruma altında olacağı belirtilmiştir. ("British White Paper of June 1922," 1922). İngiltere, Osmanlı'nın hakimiyetinden çıkan Araplara da devlet kurmada destek vererek bölgesel bir denge oluşturmuştur. İngiltere ve Fransa'nın sistemde başat aktör olarak kalması kendi çıkarları doğrultusunda alt sistemler oluşturulması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Filistin bölgesinde Araplar ve Yahudiler anlaşamayınca kendi yöntemleriyle problemi aşmayı denemişlerdir. Yahudiler Araplara

kaşı Irgun, Haganah ve Stern isimlerinde örgütler oluşturmuşlardır (Kemiksiz 2017:5). Bu örgütler karşısında ayaklanmalarda İngiltere'ye karşı bir dengeleme stratejisi yürüten Almanların Araplara desteği söz konusu olmuştur. Almanlar ile koordinasyonda Kudüs Müftüsü Hacı Emin Hüseyini'nin ismi öne çıkmaktadır. Hüseyini, aslında ilk başlarda çeşitli düzeylerde İngiltere ile temaslar yürütmüş ancak sonuç alamamıştır (Turgut 2015:53). Bunun üzerine Almanya ile temasa geçerek 6 Kasım 1941 tarihinde Berlin'e gitmiş ve 28 Kasım günü Hitler ile birebir görüşmüştür (Turgut 2015:95). Böylece Araplar ve Yahudiler arasındaki ilişki daha da belirgin olmuştur. Araplar uluslararası sistemin ittifak modeli gereği kendilerine İngiltere'yi dengeleyebilecek devlet bulmuşlardır. İngiltere'nin Yahudilere destek vermesinin Araplarda yarattığı etkiyi gören Hitler Araplara destek verip, İngiltere'nin Ortadoğu etkinliğini kırarak gerek enerji gerekse ticaret güzergahında problemler oluşturmayı hedeflemiş olabilir. Çünkü bölge doğudan gelen ticareti kontrol ettiği gibi yeni dönemin en önemli unsuru olan petrole kaynaklık yapmaktadır. Aynı şekilde Araplar da İngiliz desteğini alan Yahudilere karşı Alman desteğini alarak süreci lehine çevirmeyi amaçlamıştır. Ancak Almanya'nın savaşı kaybetmesi Arapların denge politikasını alt üst ederek Arapları sürecin kaybedeni haline getirmiştir.

İngiltere ilk isyanlardan sonra sorun çözümü için bölgeye komisyonlar göndermiştir. Daha çok göç, ekonomi ve toplumsal önermeler içeren Shaw Komisyonu (1929) ve Passfield Komisyonu (1930) ile taksim olması gerektiğini öne sürerek Arap Devleti, Yahudi devleti ve Kudüs olmak üzere üçlü yapı öneren Peel Komisyonu (1937) dönemin sorunla ilgili çözüm odaklı uluslararası gelişmelerindendir (Bard 2017:30-32). 17 Mayıs 1939 tarihinde yayınlanan Beyaz Kitap'a (The MacDonald White Paper) göre İngiltere Yahudi göçünü sınırlandırarak on sene içerisinde bağımsız bir Filistin kurulacağını vaat etmiştir (Kızıloğlu 2012:55-56). İngiltere'nin Arapları tamamen göz ardı etmeyerek bölgesel bir denge oluşturmaya çalıştığı görülebilir. Çünkü Filistin sorunu

sadece bölgesel bir etkiden ziyade Müslümanların içselleştirmeye başladığı probleme dönmeye başlamıştır. Hindistan'dan Mısır'a kadar uzanan önemli ticaret ve enerji güzergâhındaki İngiliz sömürgelerine bakıldığında Müslümanların olduğu görülür. Dolayısıyla mevcut durumda ani bir Yahudi devletine karşı bu yerlerde nasıl bir refleks doğacağı belirli değildir. Bu belirsizliğin yarattığı tehdit durumu İngiltere'yi Araplar ve Yahudiler arasındaki sürecin dengeli yürütülmesine yönlendirmiştir.

Yahudiler İngiltere'nin 1939 yılında yayınladığı Beyaz Kitap sonucu soykırıma uğradıklarını iddia etmekteledir (Ojalvo 2014). Yahudiler bu durum karşısında her ne kadar tepkili olsa da Hitler'in durdurulması konusunda İngiltere'ye karşı tutumunu 1945 yılına kadar bekletmeye almıştır (Kemiksiz 2017:7). Bu tarihten sonra yukarıda bahsi geçen Yahudi örgütler (Irgun, Haganah ve Stern) İngiltere'nin Filistin'de yer alan kurumlarına karşı sistematik saldırılar düzenlemiştir. Yahudilerin asimetrik yöntemleri otoritesi sarsılan İngiltere'ye karşı uygulaması sistemsal bir okumaya dayanmaktadır. İngiltere'nin savaşta aldığı ekonomik zayıflığın üzerine bir de Yahudiler tarafından da tehdit edilmesi Şubat 1947 tarihinde sorunu Birleşmiş Milletler'e (BM) göndermesine neden olmuştur (Yiğit 2019:411). Bu durum Yahudiler, Araplar ve İngilizler ekseninden çıkan sorunun uluslararasılaştığı dönüm noktasıdır. Yahudiler yeni dönemle birlikte yükselen ABD ve SSCB gücünün geleceğini iyi görerek bölgede yerleşim alanı açan İngiltere ile ilişkileri kopma noktasına getirmekten çekinmemiştir. Çünkü yeni dönem artık İngiltere'nin geri planda kaldığı iki kutuplu bir yapı görünümüne evrilmeye başlamıştır.

Filistin sorunu için Nisan 1947 tarihinde BM Filistin Özel Komitesi (UNSCOP) kurulmuş ve bu komite Yahudilerin nüfusunun 1/3'ünü toprakların ise %6'sını oluşturduğunu belirterek bağımsız bir Filistin önermiştir. (UN 1947) Komite, Çoğunluk ve Azınlık planı olmak üzere iki seçenek sürmüştür. Çoğunluk planı Peel Komisyonu önerisiyle de örtüşen üç yapıyı bir Filistin'den (Yahudi ve Arap devletleri ile BM çatısında Kudüs) söz etmektedir (Baş

2019:137). Azınlık planında ise merkezi otorite çatısında savunma ve dışişlerinde ortak bir yapı kurulması önerilmiştir (Cleveland 2008:292). Araplar her iki plana da karşı çıkarak tek bir Arap devleti isteklerini belirtirken Yahudiler Çoğunluk planının uygulanabileceğini belirtmişlerdir. Nüfusun %31'ini oluşturan (600 bin) Yahudilere toprakların %56,4'ü verilerek adil olmayan bir paylaşım yapıldığını görmek mümkündür. (Kemiksiz 2017:8) Diğer açıdan ileride diğer ülkelerde yaşayan Yahudi vatandaşların göçü de düşünülmüş olabilir. Dolayısıyla sürecin çatışmacı yapısı devamlılığını sürdürmüştür.

Sovyetler, bölgeye nüfuz etme arayışında fırsat gördüğü Filistin sorunu ile yakından ilgilenmiştir. Bu çerçevede İngiltere'nin bölgede etkinliğini kırmak için açıkça çoğunluk planını destekleyerek ayrı devlet kurulmasını yararına görmüştür. (Armaoğlu 2012:589) ABD taksim konusunda birbirine zıt iki tutum benimsemiştir. Dışişleri ve Pentagon taksime karşı çıkılarak petrol kaynaklarında oluşabilecek tehlikeden bahsetmesine karşın Truman ve ekibi taksimi desteklemiştir. (Fildiş 2012:344) Böylece ABD'de Yahudi lobisinin de etkisiyle taksim düşüncesi belirgin olmuştur. (Kemiksiz 2018:132) Sorunun yine sistem üzerinden şekillendiğini görmek mümkündür. Çünkü sisteme yeni dâhil olmuş SSCB'nin bölgesel etki alanını genişletmek için müdahil olması söz konusudur.

Kurulacak Yahudi devletine karşı Araplar mücadele edeceğini açıklayınca Haganah örgütü düzenli ordu halini alarak savunma geliştirmiştir. 15 Mayıs 1948 tarihinde İngiltere'nin Filistin'den çekileceğini açıklamasıyla Arap-Yahudi çatışmaları şiddetlenmiştir (Armaoğlu 2012:590). İngiltere'nin bölgede çözüme ulaşılmadan çekilme kararı alması üzerine Yahudiler, çekilmeye kısa bir süre kala, 14 Mayıs günü İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etmişlerdir (Yiğit 2019:412). Dönemsel güç değişimlerini kullanan İsrail yararlanabileceği maksimum faydayı sağlayarak devlet kurmuştur.

Filistin Sorunun Kemikleşmesi

Filistin sorunu başlarda bir göç hareketliliği olarak başlamış olsa da Yahudilerin hem silahlı örgütler kurarak bölge kontrolü sağlaması hem de büyük güçlerle yürüttüğü ilişkiler ile devlet kurmasıyla sorun silahlı çatışmaya evrilerek taraflarda derin ayrılık yaratmıştır. İsrail ile birlikte Yahudilerin devlet oluşturması beka algılamasını tetiklemiş ve İsrail'i sürekli saldırıya hazır bir duruma taşımıştır. Filistinli Araplar ise o dönem için çevredeki Arap ülkeleri tarafından koruma altına alınırken Arapları temsilen bir devlet olmadığını söylemek mümkündür. Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Irak ve Ürdün gibi Arap devletleri de Müslümanların haklarını koruma amacının yanı sıra bölgeyi kontrol altında tutarak gelecekte Yahudilerden gelebilecek olası tehditlere karşı kendilerini korumak istemiştir. Yani Araplar devletleri tehdidi dengelemektedir. Her iki taraf da kendi gelecek kaygılarıyla askerî kapasitelerine önem vermiştir. Bu durumun da etkisiyle 1948, 1956, 1967 ve 1973 yıllarında dört önemli savaş yaşanmıştır.

İsrail'in kuruluşu Araplar tarafından tepkiyle karşılanmış ve Mısır, Suriye, Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın içerisinde yer aldığı blok İsrail'e karşı savaş ilan etmiştir. İlk günlerde İsrail'in kaybetmek üzere olduğu savaşta SSCB'nin silah desteği durumu değiştirerek İsrail lehine yönlendirmiştir (Armaoğlu 2012:591). Burada açıkça görmek mümkün ki Yahudiler, Arapların üstünlüğüne karşın SSCB ile Paul'un sert dengeleme modelini uygulamaya başlamıştır. Tabi SSCB açısından bakınca uluslararası sistemde de ABD'nin etki alanına müdahalede bulunarak soruna kendini eklemeyi amaçladığı görülür. Bu sayede bölge ile ilişki geliştirmeye başlamıştır. Bu dönem yoğun şekilde Arap göçleri gerçekleşmiştir. (Hollstein 1975:238-245) Filistin'den ayrılan Arap mülteciler Mısır, Suriye, Batı Şeria, Gazze, diğer Arap ülkeleri ve ABD'ye gitmiştir. Bu ülkelerde diaspora oluştursalar da etkili oldukları söylenemez. Böylece İsrail Filistinlilerin ittifakını parçalayarak sorunu genişletmiş ve çözülmesi gereken probleme yerlerinden olan insanların durumu da eklemiştir.

Cemal Abdünnasır'ın Mısır'da iktidarı ele geçirmesiyle Arap milliyetçiliği tüm Ortadoğu'da etkisi hissedilir hale gelmiştir. Bağdat Paketi ile Irak'ın Batı safında yer almasıyla birlikte SSCB'nin ilk başlarda faşist ilan ettiği Nasır'ı desteklenmeye başlandığı görülmektedir. (Serbest 2017:694) Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi sonucunda 29 Ekim 1956 tarihinde İngiltere, Mısır'a karşı başlattığı savaşta yanına Fransa ve İsrail'i de almıştır. (Armaoğlu 2012:606-607) Ancak bir zamanın başat güçleri yeni dönemde başat gücü ABD ve SSCB'nin baskısıyla Ortadoğu'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Yeni Ortadoğu sistemi ABD destekli Yahudiler ve SSCB destekli Araplar arasında güç mücadelesi şeklinde olmuştur. (Kemiksiz 2018:134) Yalnız bu mücadele sahasını ideolojik olmaktan çok çıkarlar ekseninde şekillenen bir alan olarak görmek gerekmektedir. (Serbest 2017:694) Dolayısıyla bu dönem Filistin sorunu için sistemsel baskılar sonucu ittifakları belirginleştiği dönem olmuştur.

1966 yılında Suriye'de pan-Arabist sosyalist parti özelliğini taşıyan Baas'ın iktidara gelmesiyle Sovyet etkisinin Ortadoğu'da yayılmasının hız kazandığı görülür. Bu dönem Suriye ve Mısır arasında da savunma anlaşması imzalanmıştır (Kemiksiz 2018:136). Suriye ve Mısır hattındaki Arapların Sosyalist etkiye girmesi İsrail açısından dengeyi değiştirebilecek önemli bir unsur olmuştur. Dolayısıyla bu etkileşim İsrail için beka algılamasını daha da belirgin hale getirmiştir. Uluslararası sistemdeki kutuplaşmanın yansımalarının hissedilmeye başladığı bölgede gerek Suriye'deki mülteciler gerekse Ürdün'deki mülteciler İsrail topraklarına zaman zaman vur kaç saldırıları düzenlemeye başlamıştır. Dolayısıyla sürecin asimetrik dengeleme modeline de evirildiğini gözlemlemek mümkündür. Ayrıca Mısır da Sina bölgesine girerek BM'nin tampon oluşturduğu bölgede kontrol sağlaması üzerine 5 Haziran 1967 günü İsrail Hava Kuvvetleri saldırı düzenlemiştir. (Bowen 2017) İsrail havadaki üstünlüğü sayesinde 10 Haziran'da sonlandırdığı savaşta Golan Tepeleri, Gazze Şeridi, Batı Şeria, Sina'yı ve Doğu Kudüs'ü ele geçirerek Kudüs'te tam kontrol sağlamıştır (Pappe

2007:263). Bu gelişmeler sonucunda BMGK 1967 yılı 242 sayılı karar ile İsrail'in işgal ettiği toprakları bırakması isteyerek 1948 sınırlarına çekilmesini talep etmiştir (UNISPAL 1967). İsrail, Mısır ve Ürdün'ün kararı kabul etmesine karşı Suriye ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın merkezinde 1948 yılında İsrail'in kontrol ettiği toprakları %78'e çıkarmasını haksız görmeleri bulunmaktadır. Sovyet etkisinin hız kazandığı bu dönemde Araplar sistemin getirdiği fırsattan faydalanmak istemişse de Sovyet desteğine rağmen İsrail karşısında yetersiz dengeleme oluşmuştur. Bu durumun arkasında ise İsrail'in hava kuvvetlerinin Araplar arasında en iyisi sayılan Mısır hava kuvvetlerinden üstün olmasının yanı sıra Mısır'ın bu kuvvetleri saklayacak yeterli zırhlı birliklerinin olmaması yatmaktadır.

Bu savaşın bir diğer özelliği ise Nasır'ın öncülüğünde Ocak 1964 tarihinde Arap Birliği Zirvesi'nde kurulan FKÖ'nün (Bölme vd. 2012:8) aktif olarak savaşta yer almasıdır. Bu tarihe kadar diğer Arap devletlerinin yer aldığı bir savaşta, artık ulusal bir örgütün açıkça temsilci olarak yer aldığı görülmektedir. Yaser Arafat'ın liderliği ile Filistinli kimliği oluşturmaya çalışan FKÖ, İsrail'e karşı duruşun simgesi olmuştur (Cleveland 2008:397-398). Arapların yenilgisi lider değişikliklerine sürükleyen ortamı yaratarak Arap milliyetçiliği kimliği kırılarak İslamcılığın öne çıkmasına yol açmıştır. Böylece Araplar, İsrail karşısında cepheyi genişleterek uluslararası alanda tüm Müslümanların desteğini alarak sisteme etki etmek istemişlerdir.

Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın ülke ekonomisinde savunma harcamalarının bir yük olduğunu görmesi ve barış ile Sina'da kontrol sağlamak istemesinden dolayı İsrail ile barış anlaşması yapmak istemiş, fakat İsrail kabul etmemiştir. Bunun üzerine Mısır, Sovyetler'den silah temin etmesiyle Suriye ve Ürdün ile de anlaşarak 6 Ekim 1973 günü, Yahudilerin Yom Kippur tatilinde, İsrail'e saldırı düzenlemiştir (Bulut 2018:347). İsrail'in ilk başta geriye düşmesiyle Mısır Sina'yı, Suriye de Golan'ı ele geçirmiştir. Bu esnada ABD'nin havadan İsrail'e silah ikmal ile durumu toplamış ve 22 Ekim günü

ateşkes ilan edilmiştir (Bulut 2018:347). Savaş sonrasındaki dönemde ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger taraflar arasında arabuluculuk rolü üstlenerek Sina 1 ve Sina 2 Anlaşmalarıyla İsrail'in Mısır'dan çekilmesini sağlamıştır (Kuduoğlu 2018:105). Açıkça görülüyor ki Araplara Sovyet desteği sağlanmasıyla dengenin İsrail aleyhine bozulması ABD'yi İsrail'e aktif destek vermeye itmiştir.

Suriye ve Irak'ın Baas etkisine girmesi, Kaddafi yönetimi ile Libya'nın Sovyetlerle ilişki geliştirmesi ve Mısır'ın Sovyetler ile iyi ilişkileri bölgenin Doğu Bloğuna yakınlaştığını göstermektedir. Bu durumlar ABD liderliğindeki blokun bölge politikalarını zarar verecek adımlar olduğundan İsrail üzerinden durdurulmak istenmiş olabilir. Bu sebeple Filistin meselesini salt Arap-İsrail veya Yahudi-Müslüman uyuşmazlığı bağlamında değerlendirmek indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Dolayısıyla Soğuk Savaş'ın iki kutuplu sisteminde geçen bu sorun alanı sistemden gelen baskılara göre şekillenmiştir. Bu baskılara Araplar yeterli yanıt veremediğinden süreç içerisinde bütüncül anlamda kaybeden olmuştur. Şüphesiz bu kaybının arkasında güç kapasitelerinin yetersizliği yatmaktadır.

Çözüm Arayışları

İsrail'in kuruluşunu takiben geçen yaklaşık çeyrek asırlık dönemde yaşanan savaşların sonuçları ağırlıklı olarak İsrail lehine olmuştur. Özellikle 1948 savaşı ile elinde tuttuğu %78'lik alandaki hakimiyeti kabul görmektedir. Çözüm görüşmelerinde de genelde atıf 1948 de kazanılan alana yapılmaktadır. Soğuk Savaş döneminin sıkı iki kutuplu yapısının Küba Füze Krizi ile başlayan süreçle birlikte gevşek iki kutuplu sisteme dönüşünü görmek mümkündür. Sistemdeki başlıca gelişmelere (1967 Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması (NPT), Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (START), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) kurulması ve Federal Almanya ve Demokratik Almanya arasında geliştirilen ilişki) bakıldığında sistemin ciddi anlamda yumuşadığını görmek mümkündür. Dolayısıyla bu yumuşa gelişmelerinin Filistin sorununa yansımasını beklemek de sürpriz değildir.

Camp David

Savaşlar, Ortadoğu dengesinde değişimin de başlangıcı olmuştur. Nasır ile Batı ve Mısır arasındaki açılan makas Yom Kippur ile kapanmaya başlamıştır. Sovyetlerden uzaklaşarak Batı'ya yakınlaşan Sedat yönetimindeki Mısır dönemi başlamıştır. Bu yakınlaşmayı takiben Sedat, 19 - 21 Kasım 1977 tarihlerinde İsrail'i, İsrail Başbakanı Manecham Begin ise 26 Aralık 1977 tarihinde Mısır'ı ziyaret etmiştir (Armaoğlu 2012:885-886). Batı Şeria bölgesinde Yahudi yerleşim yerlerinin arttırılması üzerine görüşmeler sekteye uğrayınca ABD Başkanı Carter'in aktif girişimiyle taraflar 17 Eylül 1978 tarihinde Camp David Anlaşmalarının ilkini imzalamıştır. Anlaşma iki bölümden oluşmakta olup kısa sürede imzalanan ilk bölümü *Ortadoğu Barışı Esasları* adı altında Filistin Sorununa yöneliktir (Kuduoglu 2018:105). Mısır ile İsrail arasındaki sınır durumlarını içeren *İsrail - Mısır Barışının Esasları* bölümü ise İran Devrimi'nin etkisiyle 26 Mart 1979 tarihinde imzalanmıştır (Cleveland 2008:422). Mısır'ın bulunduğu ittifakı terk ederek İsrail ile ilişkilerini geliştirmesini Yahudilerin harici dengeleme çabasının sonucu olarak da görmek mümkündür. Yahudiler en önemli Arap gücünün tarafsız kalmasını sağlayarak önemli bir kazanım elde etmiştir. Böylece 1948 yılı sonrası sert dengeleme unsuruna karşın artık sürecin yumuşak dengeleme modeline dönüştüğü açıkça ortadadır. Filistinliler de artık yeni sürecin yumuşak dengeleme modeli olduğunu görüp ona göre strateji belirlemiştir.

Filistin sorununda Arap ülkeleri Filistinliler için savaşa da olası bir kazanımda yönetimin nasıl olacağı belirsizdir. Bu durumu aşmak için ilk önce 1974 yılında Arap Ligi FKÖ'yü Filistin'in temsilcisi saymış ve takiben FKÖ, BM ile görüşmelere başlamışlardır (Bölme vd. 2012:12). 1981 yılına gelindiğinde BM Genel Kurulu, uluslararası konferans düzenlemeye karar vermiştir. Konferans 137 devletin temsilcisinin (FKÖ dâhil) katıldığı Cenevre'de 29 Ağustos-7 Eylül 1983 tarihlerinde düzenlenmiştir. Konferansa ABD ve İsrail çekince belirtmişlerdir. Konferans'ta "*Filistin Haklarının Edinimi için Çalışma*

Programı" oluşturulmuştur ("Report of the International Conference on the Question of Palestine," 1983). Bu gelişmeler, Filistinlilerin artık kendi oluşumlarıyla uluslararası sistemde varlık göstermeye başlaması açısından önemlidir. Ancak Filistinlilerin lehine sonuçlar çıktığı da söylenemez.

Birinci İntifada ve Oslo

9 Aralık 1987 tarihinde Gazze'de İsrail ordusuna ait bir askerî aracın dört Filistinlinin ölümüne sebep olan kaza yapmasından sonra Filistinliler bu durumu protesto etmiştir. Bu protesto girişimlerinde İsrail askerlerinin ateşi ile bir Filistinli ölmüş ve protestolar toplumsal yayılım göstermiştir. Bu tarihe kadar bir protesto gösterisi gerçekleşmeyen Filistin coğrafyasında kadınların, gençlerin ve çocukların katıldığı bu kitlesel eylem Birinci İntifada adıyla anılmaktadır. Bu eylemler; gösterilerin yanı sıra boykot, vergi vermeme ve grev gibi çeşitli vasıtalarla desteklenmiştir. Eylemlerin ilk yılı dolmadan Cezayir'de toplanan Filistin Ulusal Konseyi 15 Kasım 1988 tarihinde Filistin Devleti'ni ilan etmiştir. (Tansi 2012) Bu ilan, ülke dışında olduğundan yeni devlete Sürgünde Filistin Devleti de denilebilir. Filistin'i ilk yıllarda Türkiye dâhil birçok ülke tanımıştır. Yaser Arafat 14 Aralık 1988 tarihinde BM'nin 242(1967) ve 338(1973) sayılı kararlarını kabul ederek İsrail'i tanımış ve silahlı faaliyet yürütmeyeceğini bildirmiştir ("419 Statement by Yasser Arafat- 14 December 1988," 1988). Karşılığında da BM'de gözlemci statüsü almıştır. Arafat, toplumu da sürece dâhil etmesiyle diplomatik anlamda önemli bir kazanım elde etmiştir. Üst satırlarda da değinilen yumuşak dengeleme modelinin sürdürüldüğünü görmek mümkündür. Bu gelişmelerin yaşandığı dönemi de uluslararası sistem gelişmelerinden bağımsız görmek mümkün değildir. Çünkü bu dönem hem Gorbaçov'un Sovyet lideri olmasıyla ABD ile devam ettirilen silahsızlanma girişimleri hem de Sovyetlerde glasnost ve perestroyka politikalarının uygulanmaya başlaması iki kutuplu sistemin dağılmasını hızlandıran önemli gelişmelerdir. Bu gelişmelerin bölgesel yansıması olması doğal sonuçlardır. Çünkü Doğu blokunun zayıflaması sonucu Batı bloku, Filistin'in toplumsal

hareket olarak yürüttüğü devletleşme girişimlerini yok saymayarak uluslararası sisteme etki edici aktör olarak görmüş ve BM’de statü tanımlamada engel olmamıştır.

1991 yılında Madrid’de başlayan çözüm görüşmelerine katılan Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin ile ayrı ayrı anlaşma yaparak sorunun kalıcı çözülmesi hedeflemiştir. Görüşmelerde FKÖ ile görüşmeyi İsrail’in kabul etmemesi üzerine ilerleme sağlanamamıştır. Bu sorunun aşılması, İsrail’de 92 seçimlerinde barış vaat ederek seçimi kazanan (Özkoç 2009:179). İzak Rabin sözünü gerçekleştirerek 13 Eylül 1993 tarihinde Filistin ile *Oslo İlkeler Anlaşmasının* imzalanmasını sağlamasıyla olmuştur. (UN 1993) Bu anlaşma sorun çözümünden ziyade iki tarafı bir ilkede buluşturan somut girişim olması açısından önemlidir (Seydi 2010:315). İsrail ile Filistin 1995 yılında imzaladıkları Oslo-II Anlaşmasına göre Filistin yetki alanını genişlemiştir (Özkoç 2009:184). 1998 yılında da Wye Anlaşması ile Altı Gün Savaşları’nda işgal edilen yerler parsellenerek kısmı Filistin egemenliğine verilmesi amaçlanmıştır (Kemiksiz 2017:18). Ancak bu anlaşmanın uygulanmasında problemler yaşanmıştır. Bu açmazlık devam ederken 5 Temmuz 2000 tarihinde Arafat, İsrail Başbakanı Ehud Barak ve ABD Başkanı Clinton Camp David’de görüşmeye başlamıştır ("The Middle East Peace Summit at Camp David – July 2000," 2000). Ancak burada da kayda değer gelişme yaşanmamıştır. Soğuk Savaş’ın bitimiyle sistemdeki yumuşama, farklı bölgelerde çeşitli çatışma ortamı doğurmanın yanı sıra diplomasinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak bu dönem içerisinde Filistinlilere siyasî anlamda destek verecek dengeleyici bir güçten söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla sistemdeki askerî ve siyasî anlamda tek güç ABD’nin desteğindeki İsrail’in üstünlüğünü görmemek mümkün değildir.

İkinci İntifada ve Günümüze Kadar Yaşanan Gelişmeler

Oslo sürecinden sonra girişilen görüşmelerde kısmen başarı elde edilse de tam anlamıyla sonuç alınamamıştır. Camp David’den de sonuç alınamamasını takiben Eylül ayında Ariel Şaron’un Mescidi

Aksa ziyareti Filistinliler tarafından tepkiye neden olmuştur. (Uçar 2017) Tepki kısa sürede Hamas, İslami Cihad, El Aksa gibi Filistinli grupların Yahudilere saldırısıyla ikinci intifada denilen süreç dönmüştür (Matta vd. 2016:66). Tabii karşılık olarak İsrail'in de saldırıya geçmesiyle genişleyen alanda İsrail, Arafat'ın bulunduğu Ramallah'ı kontrol altına almışlardır. ABD sorun çözümü için terör gruplarıyla ilişkisi olduğunu iddia ettiği Arafat'ın temsil yetkisinin kabul edilmemiş ve onun yerine ılımlı olan Mahmud Abbas'ın Filistin'i temsilen başbakan atanması gerektiğini belirtmiştir. Abbas'ın başbakanlığını takiben Nisan 2003 tarihinde BM, ABD, AB ve Rusya ile oluşturulan Quartet (Ortadoğu Dörtlüsü) ile yol haritası hazırlanmıştır. ("The Quartet,") Bu planda öncelikli olarak bölge ülkelerini içeren barış hedeflenerek toprak ve mülteci meselelerine adil çözüm istenmiştir. Bu girişim için intifada sürecinin sonlanması için yapıldığı yönünde iddia da mevcuttur. (Kemiksiz 2018:141) Soğuk Savaş sonrası 11 Eylül saldırılarıyla ilk kırılma noktası yaşayan küresel sistemde artık yeni sorun alanı radikal İslamcı terör örgütleri olarak görülmüştür. ABD'nin, Afganistan ve Irak işgalleriyle bölgede fiziki olarak etkisini artırmasının Filistin sorununa da etkileşimi olması kaçınılmazdı. Bu sebepten dolayı Arafat'ın yerini Abbas'a bırakması sistemden gelen baskıdan bağımsız görmek mümkün değildir. Ayrıca bölgede yaşanabilecek terörize eylemlerin gerçek müttefik olarak gördüğü İsrail'in varlığına ciddi oranda tehdit olabileceği düşüncesi, sorunu uluslararası alana taşıyarak dengeli bir model yaratılmasını sağlamış olabilir. Çünkü her ne kadar eski siyasî ve askerî gücüne sahip olmasa da yeni dönemde Rusya sürece dâhil edilmiştir. Rusya'nın haricinde demokrasi kavramıyla özdeşleştirilmiş AB'nin de sürecin içerisine alınmasıyla soruna iyi niyetli yaklaşım getirilerek muhtemel terör tehdidi dengelenmek istenmiştir.

Filistin'de 25 Ocak 2006 tarihinde 1996 yılından beri ilk defa seçim yapılmıştır. Arafat döneminde El Fetih'e karşı güvenin azalmasıyla İkinci İntifada döneminde etkin olan Hamas'ın popülerliğini arttırmıştır. 132 Milletvekili bulunan Filistin meclisinde Hamas 74 üye çıkartırken El Fetih 45 üye çıkartabilmiştir (Katman

2018:133). Böylece 1959 yılında kurulan El Fetih ile 1987 yılında kurulan Hamas arasında Filistin konusunda siyasî çekişme ortamı oluşmuştur. Suudi Arabistan'ın araya giresiyle Hamas ve El Fetih arasında Mekke'de barış yapılarak FKÖ'nün önceden aldığı kararların tanınması konusunda anlaşmışlardır. (Sarı 2018:35) Ayrıca El Fetih, Hamas ve bağımsızlardan oluşacak karma yönetim konusunda da uzlaşa sağlamışlardır. Ancak iç barış uzun soluklu olmayarak iki grup çatışmalara başlamıştır. Haziran 2007 tarihine gelindiğinde Hamas Gazze'de kontrolü ele geçirmiştir. Böylece Filistin hareketi Batı Şeria ve Gazze olarak ikiye bölünmüştür. Ancak Hamas resmi olarak Filistin'in savunucusu olarak tanınmasa da İran, Suriye ve Hizbullah bağlantısı güç kazanmasına neden olmuştur. İsrail herhangi aktif bir girişimi olmadan Filistin blokunun parçalanmasıyla önemli bir kazanım elde etmiştir. Hizbullah'ın siyasal dönüşümü birlikte ülke içi radikalliği sonlandırarak İsrail'i tehdit görmesiyle birlikte Filistin sorunu varlığını devam ettirmesini sağlayan ilkesel bir durum olmuştur. Aynı şekilde İran da Şii nüfus üzerinden bölgesel güç oluşturma arayışında önemli bir ülke gördüğü Lübnan'ın İsrail tehdidine maruz kalmasıyla İsrail karşısında asimetrik dengelemeden çekinmemektedir. Bunun etkisiyle de ABD'nin İran'a karşı İsrail'in yanındaki konumunu sıkılaştırarak Hamas'ı terörist görmektedir. Bu durum da Filistin hareketini parçalayıcı etken olmuştur. Çünkü artık topyekûn bir Filistin hareketinden söz etmek mümkün değildir. Ayrıca Hamas'ın saldırgan tutumu El Fetih'in yumuşak dengeleme arayışına gölge düşürerek süreci sert dengelemeye taşımıştır. Sert dengeleme modelinde de yetersizlik içerisinde olan Filistin'in başarı sağlaması mümkün değildir. Böylece İsrail hem karşı ittifakın parçalanmasından hem de Hamas'ı birçok devlete terör örgütü olarak kabul ettirmesinden dolayı kazançlı çıkmıştır.

Obama'nın ABD Başkan'ı seçilmesiyle Filistin sorunu da yeni bir sürece girmiştir. Obama'nın girişimiyle İsrail'in Kudüs'ün dışındaki yerlerde yerleşim girişimlerini durdurmasıyla Eylül 2010 tarihinde çözüm görüşülmeye başlanmıştır ("Obama BM'de Barış Görüşme-

lerine Destek İstedi," 2010). Ancak, Ortadoğu'yu tümünden etkileyecek Arap Baharının Aralık 2010 tarihinde başlamasıyla bu girişimde sonuca ulaşmadan başarısız olmuştur. Mısır'da başlayan Mübarek karşıtı gösteriler için Gazze ve Batı Şeria'da ayaklanan halk, zamanla rotasını içeri döndürerek Hamas ve El Fetih'e birleşmeleri gerektiği yönünde telkinde bulunmuştur. (Gün 2013:121) Arap Baharının Filistin'deki etkisi birleştiricilik talepleri şeklinde olmuştur.

Filistin bu Arap Baharı sürecinde uluslararası girişimleri artırarak BM'de tanınmak için mücadele vermiş ama ABD'nin etkisiyle bu konuda sonuç alamamıştır. Ancak Kasım 2012 tarihinde BM Genel Kurulu üye olamayan gözlemci devlet statüsü vermiştir. ("Filistin Yönetimi'ne BM'de 'Üye Olamayan Gözlemci Devlet' Statüsü," 2012) Obama'nın girişimleriyle başlayan yeni görüşmelerde ilerlememe nedeni, İsrail'in 1967 sınırlarına çekilmeyerek yeni yerleşim yerleri açmayı durdurmak istememesidir. 2014 yılına gelindiğinde Hamas ve El Fetih arasındaki hâkimiyet problemi çözülmemiştir. İki grubu da temsil eden Rami Hamdallah hükûmeti bile tam uzlaşa sağlayamamıştır.

Fransa Ulusal Meclisi 2014 yılında Filistin'i devlet olarak tanıma kararı almıştır ("Fransa Meclisi: Filistin Devlet Olarak Tanınsın," 2014). Fransa daha sonra yine girişimde bulunarak iki devletli bir yapı için uluslararası toplantı yapılması çağrısı yapmıştır. Çağrı üzerine 70 civarında ülkenin katılımıyla Paris'te toplantı düzenlenmiştir. Netanyahu bu toplantının kararı tanımayacağını belirtirken Abbas ise iki devletli çözüm için "son fırsat" demiştir. ("İsrail-Filistin Sorunu: Fransa'da Barış Konferansı," 2017) Fransa'nın bu girişimlerini özellikle IŞİD üzerinden okumak gerekmektedir. Fransa, ülkesinde ve Afrika'daki eski sömürge ülkelerindeki Müslüman nüfustan dolayı bu terör örgütünün ülkesini hedef almasını önlemek için Filistin sorununda Arapları destekler görünüm yaratmıştır. Bu şekilde olası tehdidi dengeleyerek Müslümanlarla iyi ilişkileri yürüttüğü izlenimi yansıtmaktadır. Fransa'nın bu girişimleri Donald Trump'ın ABD başkanı olmasıyla başarısız olmuştur.

Trump'ın seçim döneminde ABD'nin elçiliğini Kudüs'e taşıyacağını açıklaması daha başkanlığa gelmeden Filistin konusunda ne gibi bir politika izleyeceğini gösteren emarelerden biri olmuştur. Trump'ın Filistin sorunu için danışmanlığa atadığı damadı Jared Corey Kushner ve uluslararası müzakereler danışmanlığına getirdiği Jason Greenblatt da Yahudi asıllıdır. (Bayraktar 2017) Bu durum ABD için Filistin sorununa hala İsrail açısından bakıldığı gerçeğini gösteren somut örnektir. Trump, seçim dönemindeki vaadini yerine getirerek 6 Aralık 2017 tarihinde ABD'nin büyükelçiliğini Kudüs'e taşınmasını içeren yasayı onaylamıştır. Bu yasa aslında birden ortaya çıkmış değildir. Yasa, 1995 yılında Kongre tarafından kabul edilse de başkanlar tarafından sürekli ertelenmiştir. ("ABD: Elçiliği Kudüs'e Taşıma Tartışmalarının İlk Aşamalarındayız," 2017) Karar tepki çekse de 14 Mayıs 2018 tarihinde Büyükelçiliğin Kudüs'e taşınması törenle kutlanmış ve burada Trump'ın "*İsrail'in başkenti Kudüs'tür*" dediği video mesaj katılımcılara izlettirilmiştir. (Deveci 2018) Filistin soruna çözüm amacıyla Kushner'in ekibi tarafından "Yüzyılın Planı" ile Filistin'e iki katı kadar toprak ile devlet kurmasını içeren plan 28 Ocak 2020 tarihinde Trump ve Netanyahu tarafından ilan edilmiştir. Bu plana göre; Kudüs bölünmemiş olarak İsrail'in başkenti olacak, Kudüs'te kutsal yerler için Ürdün ile işbirliği yapılacak, göç hareketliliği olmayacak, Filistinlilere iş için 50 milyar dolar destek verilecek ve Hamas gibi radikaller yasaklanacaktır. ("Trump'ın Orta Doğu Planı: Kudüs Bölünmemiş Bir Şekilde İsrail'in Başkenti Olacak," 2020) Filistinliler plana karşı çıkararak uluslararası alanda da faaliyet gösterecek Yüksek Ulusal Komite kurmuşlardır. ("Filistinli Gruplar, ABD'nin Tek Taraflı Ortadoğu Planına Karşı "Yüksek Ulusal Komite" Kurdu," 2020) Bu gelişmelerle ABD'nin Kudüs'ün kontrolü konusundaki ikili tutumu ortadan kalkarak İsrail'in tezini desteklediği açığa çıkmıştır. ABD'nin bu dönüşümü İran'ın Suriye, Lübnan ve Yemen'deki etkilerine ek olarak Rusya'nın 2015 sonrası Suriye'de aktif olarak yer almasıyla da ilgilidir. Bu bölgesel nüfuz mücadelesinde İran ve Rusya'nın müttefik ülke görünümünde olduğunu belirtmek gerekmektedir. ABD de bu

durum karşısında Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn'den oluşan bir müttefik blok yaratmıştır. Suudi Arabistan hariç diğer ülkeler İsrail'i resmi olarak (de jure) tanıdığı görülmektedir. Bölgede yer alan bu mücadelenin arkasında temel olarak Rusya'nın uluslararası sistemde siyasi ve askerî olarak ABD'ye rakip olma yolunda ilerlemesi yatmaktadır. Ancak Filistin sorununda Rusya'nın desteğinden de söz etmek mümkün değildir. Lübnan Hizbullah'ı üzerinden İran etkisi, İran ve Rusya arasındaki ilişki biçimiyle değerlendirilerek Rusya'nın dolaylı bir ilişkisi vardır, varsayımı yapmak yanlış olamayacaktır. Bu sebeple ABD'nin İsrail lehine bu girişimlerini uluslararası sistem üzerinden açıklamak yerindedir.

Sonuç

Çatışma alanlarına bakıldığında genel itibariyle bir veya birkaç aktörün uluslararası sistemi ele geçirme çabasının sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sürecin içerisinde alt düzeyli sistemler içerisinde yer alan bölgesel sistemlerde de mücadele arayışları olmaktadır. Bu kapsamda Ortadoğu sistemi, Avrupa Sistemi, Afrika sistemi, Avrasya sistemi, Uzak Doğu sistemi, Güney Asya sistemi ve Latin Amerika sistemi gibi alt sistemler uluslararası sistemin etkisiyle şekillenen bir yapıya sahiptir. Bu çerçevede Filistin sorunu da süreç içerisinde Ortadoğu bölgesel alt sisteminde şekillenmiştir. Bir başka ifadeyle sorun uluslararası sistemden gelen etki sonucunda ortaya çıkmıştır.

Filistin sorununun temeli Pinsker'in Sion Aşıkları Derneği'ni kurmasına kadar bir geçmişi vardır. Osmanlı'nın Filistin bölgesinde de güç kaybetmesiyle Yahudi göçlerinin önü açılmış, İngiltere'nin bölgede nüfuzunu arttırmasıyla da Yahudi devleti oluşturmanın engeli kaldırılmıştır. İlk başlarda Araplar ve Yahudiler arasında anlaşma sağlansa da zamanla oluşan ayrışmalar yerini çatışmalara bırakmıştır. Bu dönüşümde sistemdeki diğer önemli güç olan Almanların Araplara desteği karşısında Arapların da İngilizlere karşı savaşa çağrı yaptığı bloklaşma dönemleri olmuştur. İkinci Dünya

Savaşı'nı Almanların kaybetmesiyle Araplar da uluslararası alanda yeterli destek görmeyince İsrail'in kurulması önünde engel kalmamıştır.

Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu tıpkı Uzak Doğu, Hindicini, Latin Amerika gibi Sovyetlerin yakın çevre dışına çıkararak nüfuz oluşturmaya çalıştığı yerlerden birisi olmuştur. Bu mücadelede bölge insanının Batı ile ayrışma noktası olan Filistin sorunu Sovyetlerin kullanabileceği etki aracı olmuştur. Bu kapsamda savaş öncesi dönemde İngiltere ile Almanya arasındaki rekabet savaş sonrasında ABD ile SSCB arasında şekillenmiştir. Bu süreçte de Yahudiler Arap ittifakından üstün gelerek kazanımlarını arttırmıştır. Sovyet desteğine rağmen Arapların askerî ve ekonomik kapasiteleri ABD desteğindeki İsrail'e karşı yetersiz kalmıştır. Hem küresel sistemdeki yumuşamanın da etkisiyle hem de Arap ittifakında çatlak oluşmasıyla Filistin sorunu savaş sürecinden çıkıp diyalog sürecine geçmiştir. Nitekim bu dönüşümle göreceli de olsa Filistin, BM'de gözlemci statüsü alarak uluslararası alanda dikkate alınır bir aktör olarak görülmüştür.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uluslararası işbirliğini artırmak için Balkanlardan Kafkaslara, Afrika'dan Asya'ya kadar oluşan sorun alanları için diyalog kanalları oluşturulmuştur. Bu sürecin bir yansıması olarak Filistin konusu da diplomatik görüşmelerle ele alınmıştır. Çeşitli anlaşmalar imzalanarak ilerleyen bu dönemde Filistinlileri uluslararası alanda destekleyecek bir aktör olmadığı görülmektedir. Bu durum da tüm anlaşma ve görüşmelere rağmen aşama kaydedilmeyen çabaları oluşturmuştur.

11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin etkin olduğu küresel sistemde Müslümanlara karşı oluşturulmak istenen bloklaşmada Filistin sorunu da payını almıştır. Bu yeni dönemde Filistin ittifakı parçalanmasına ilave olarak, saldırgan tutumu gerekçe gösterilerek Hamas terör örgütü ilan edilmiştir. Böylece Filistin'in siyasî istikrar konusundaki problemi kadar uluslararası alanda da meşruluğuna da sorun yaratılmıştır. IŞİD'in ortaya çıkmasıyla birlikte Filistin

sorununda da iki kanat oluşmuştur. Birinci kanat sorunun çözülmesini tehdidin önlenmesiyle bağdaştırırken diğeri İsrail'in daha da güçlendiği bir bölgesel bir sistemin gerektiğini savunmaktadır. Bu ikinci grubun isteğinin arkasında, Putin'in 2007 Münih Güvenlik Zirvesi sonrası da vurguladığı, ABD'nin hegemonyasına karşı Rusya'nın duruşu yatmaktadır. Küresel anlamda Rusya Soğuk Savaş dönemi gibi yakın çevresinde, Ortadoğu'da, Balkanlarda, Latin Amerika'da, Asya'da ve Afrika'da ABD karşısında yumuşak ittifaklar oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu girişimlerin de bir ayağı olan Ortadoğu'da ABD için en güvenilir müttefik İsrail'dir.

Araplar askerî, siyasî ve ekonomik anlamda uluslararası alanda etki yaratabilecek bir kapasiteye ulaşamamışlardır. Belirli anlamda güçleri olsa da İsrail karşısında etkili savunma ve saldırı sağlayamamıştır. Bu yetersizliğe iten etkenler siyasî birlikteliğin tam anlamıyla oluşturulamaması, askerî endüstrinin yetersiz olması, taktiksel anlamda coğrafyanın etkili kullanılamaması ve ekonomik kapasitenin harcamalara yeterince yanıt verememesi gibi durumlardır. Filistin'de yerel halk isyanlar ile göç hareketliliğine karşı çıkmış olsa da organize harekete dönüşmemiştir. Kaldı ki İsrail kurulduğunda da Filistin değil de Mısır, Ürdün ve Suriye gibi komşu ülkelerin etkin girişimleri olduğunu açık bir şekilde görmek mümkündür. İlerleyen dönemde de Filistin yukarıda bahsi geçen oluşumları kurmuş olsa da kendine yeterlilik sağlayamamıştır. Bu sebeple Filistin sorununda Filistinlilerin kendine yeterli duruma gelmesi veya en azından bu süreçte ilerlemesi sorunun lehlerinde çözümlerine katkı sağlayacaktır. Belirtilen hususlarda kendine yeterliliği sağlamış bir Filistin'in küresel anlamda siyasî bir ittifak ağı oluşturarak BM'ye etki etmesi gerekmektedir. Günümüzde ABD karşısında konumlanabilecek net bir siyasî güç varlığından söz edilemez bu sebeple her ne kadar zaman zaman öne çıksalar da Rusya veya Çin önermesinde bulunmak yanlış olacaktır. Filistin özellikle İngiltere, Almanya ve Fransa ile İsrail karşıtlığı görünümünde olmayan meşru haklara dayalı bağımsız bir Filistin için ittifak oluşturma arayışına gitmelidir. Bu süreç pek tabi burada yazıldığı

kadar kolay olmayacaktır. Ancak mevcut durum üzerinden ele alındığında sorunun çözülmesi için bu yöntemin uygulanması gerekmektedir.

Kaynakça

- 419 Statement by Yasser Arafat- 14 December 1988. (1988). *Israel Ministry of Foreign Affairs*. 14 Aralık 1988, <https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/mfadocuments/yearbook7/pages/419%20statement%20by%20yasser%20arafat-%2014%20december%201988.aspx#:~:text=Statement%20by%20Yasser%20Arafat%2C%2014,13%20December%20General%20Assembly%20speech.> (erişim: 04.04.2020)
- ABD: Elçiliği Kudüs'e Taşıma Tartışmalarının İlk Aşamalarındayız. (2017). *BBC News*. 23 Ocak 2017, <https://www.bbc.com/turkce/38714599>. (erişim: 06.04.2020)
- Akkan, M. M. (2017). *Filistin - İsrail Meselesi Nereye Gidiyor?* Konya: Konya Ticaret Odası
- Armaoğlu, F. (2012). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Timaş.
- Aslanlı, A. ve Memmedov, A. (2016). Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(6): 57-85.
- Balfour Declaration (1917). *Columbia University*. 2 Kasım 1917, <https://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/gender-sexuality/balfourdeclaration.pdf>. (erişim: 01.04.2020)
- Bard, M. G. (2017). *Myths and Facts A Guide to the Arab – Israeli Conflict*. New York: AICE.
- Baş, A. (2019). Filistin Uzlaştırma Komisyonu ve Türkiye. *Tarih Dergisi*, (69): 135-168.
- Bayraktar, B. (2017). Trump Döneminde İsrail – Filistin Sorunu. AA. 25 Nisan 2017, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/trump-doneminde-israil-filistin-sorunu/804655>. (erişim: 08.04.2020)
- Bowen, J. (2017). 1967 Arap – İsrail Savaşı: Orta Doğu'yu Sarsan 6 Gün. *BBC News*. 6 Haziran 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40157650>. (erişim: 04.04.2020)
- Bölme, S. M. ve Ulutaş, U. (2012). Filistin'de Siyasi Aktörler ve Partiler. *SETA*, (4).

- British White Paper of June 1922. (1922). *Lillian Goldman Law Library*.
https://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1922.asp. (erişim: 02.04.2020)
- Bulut, M. (2018). Altı Gün ve Yom Kippur Savaşının Modern İsrail Kimliği Üzerine Etkisi. *Tarihin Peşinde*,(20): 339-350.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora.
- Çıtak, E. (2014). Uluslararası İlişkilerde Gerçekçilik. *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*. (Ed.) M. Şahin ve O. Şen. Ankara: Kripto.
- Deveci, C. (2017). Herbert Samuel Dönemi'nde Filistin'e Yahudii Göçleri (1920 - 1925). *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42): 1-17.
- Deveci, M. (2018). ABD'nin Kudüs Büyükelçiliği Açıldı. AA. 14 Mayıs 2018. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdinin-kudus-buyukelciligi-acildi/1145275>. (erişim: 08.04.2020)
- Donnelly, J. (2014). Realizm. *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. (Ed.) S. Burchill vd. 3. Basım. İstanbul: Küre Yayınları
- Ersoy, E. (2015). Realizm. *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. (Ed.) R. Gözen. 2. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ertoyl, B. (2019). Uluslararası İlişkilerde Realist Geleneğin Dönüşümü ve Neoklasik Realizm. *Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1(1):1-26.
- Fildiş, A. T. (2012). Birleşmiş Milletler'in Taksim Kararı ve İsrail Devleti'nin Yaratılışı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1): 337-348.
- Filistin Yönetimi'ne BM'de 'Üye Olamayan Gözlemci Devlet' Statüsü. (2012). *BBC News*. 30 Kasım 2012, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/11/121129_palestine. (erişim: 06.04.2020)
- Filistinli Gruplar, ABD'nin Tek Taraflı Ortadoğu Planına Karşı "Yüksek Ulusal Komite" Kurdu. (2020). *NTV*. 02 Şubat 2020, <https://www.ntv.com.tr/dunya/filistinli-gruplar-abdinin-tek-taraflı-ortadoğu-planına-karsi-yuksekk-ulusal-kom,pwLURHHQBkyhZjSyHe4hEQ>. (erişim: 08.04.2020)
- Fransa Meclisi: Filistin Devleti Olarak Tanınsın. (2014). *BBC News*. 2 Aralık 2014, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141202_fransa_filistin. (erişim: 10.04.2020)

- Gün, M. S. (2013). Filistin’de Arap Baharı. *Yasama Dergisi*, (23): 118-126.
- Hollstein, W. (1975). *Filistin Sorunu Filistin Çatışmasının Sosyal Tarihi* (çev. C. A. Ertup). İstanbul: Yücel Yayınları.
- İsrail – Filistin Sorunu: Fransa’da Barış Konferansı. (2017). *BBC News*. 15 Ocak 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38627858>. (erişim: 06.04.2020)
- Karabulut, B. (2018). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Ankara: Barış Kitap.
- Kasalak, K. (2016). İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası. *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (25): 65-78.
- Katman, F. (2018). 2006 Seçimleriyle HAMAS’ın Filistin İçinde Değişen Konumu (2006 – 2010). *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14(28): 127-156.
- Kemiksiz, N. N. (2017). *Filistin Sorunu*. <http://ankaenstitusu.com/wp-content/uploads/2017/04/F%C4%B0L%C4%B0ST%C4%B0N-SORUNUyeni.pdf>. (erişim: 20 Mart 2020)
- Kemiksiz, N. N. (2018). Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları. *Journal of Awereness*, 3(Özel): 127-144.
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1): 35-64.
- Kuduoğlu, A. (2018). Camp David Sonrası ABD – Mısır Yakınlaşması: Askeri Boyut. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1): 101-137.
- Matta, N. ve Ronaj, R. (2016). The Second Intifada A dual Strategy Arena. *European Journal of Sociology*, 57(1): 65-113.
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W.W. Norton & Company.
- The Middle East Peace Summit at Camp David – July 2000. (2000). *Israel Ministry of Foreign Affairs*. 11 Temmuz 2000, <https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/the%20middle%20east%20peace%20summit%20at%20camp%20david-%20july%202.aspx>. (erişim: 04.04.2021)
- Obama BM’de Barış Görüşmelerine Destek İstedi. (2010). *BBC News*. 23 Eylül 2010, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/09/100923_obama_m_ideast. (erişim: 04.04.2020)
- Ojalvo, D. (2014). Yahudi Soykırımı’nda Bir Kilometre Taşı: The MacDonald White Paper of 1939. *Şalom*. 26 Mart 2014,

- <https://www.salom.com.tr/arsiv/koseyazisi-90527-yahudi-soykiriminda-bir-kilometre-tasi-the-macdonald-white-paper-of-1939.html> (erişim: 02.04.2020)
- Önal, T. (2020). Skyes-Picot Antlaşması'ndan İsrail'in Kuruluşuna Kadar Filistin Meselesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 13(44):246-265.
- Özdoğan, M. (2019). Realizm ve Neorealizm Bağlamında Soğuk Savaş Sonrası Güvenlik Anlayışının Değerlendirilmesi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 8(1):1-24.
- Özkoç, Ö. (2009). Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin – İsrail Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(3):167-195.
- Pappe, I. (2007). *Modern Filistin Tarihi*. (çev. N. Pülümer). Ankara: Phoenix.
- Paul, T. V. (2004). Introduction: The Enduring Axioms of Balance of Power Theory and Their Contemporary Relevance. *Balance Of Power: Theory And Practice In The 21st Century*. (Ed.) T. V. Paul, J. J. Wirtz, ve M. Fortmann. California: Stanford University Press.
- Pre-State Israel: The Weizmann-Faisal Agreement. (1919). *Jewish Virtual Library*. Retrieved from <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-weizmann-faisal-agreement-january-1919> (erişim: 01.04.2020).
- The Quartet. UN. <https://www.un.org/unispal/un-system/un-system-partners/the-quartet/>. (erişim: 06.04.2021)
- Report of the International Conference on the Question of Palestine. (1983). *UNISPAL*. <https://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/6F71BD16D6273ABC052565C9005730E6#:~:text=The%20International%20Conference%20on%20the%20Question%20of%20Palestine%20was%20held,with%20the%20subsequent%20recommendations%20of.> (erişim: 06.04.2020).
- Sarı, B. (2018). Filistin Direnişinde Aşıl Tendonu: Hamas – Fetih Çatışması. *Yeni Fikir*, 9(21): 23-39.
- Serbest, M. B. (2017). Süveyş Kanalı'nın Uluslararasılaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4):698-711.
- Seydi, S. (2010). İsrail Seçimlerinin Ortadoğu Barış Sürecine Etkisi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21):309-334.

- Sönmezoğlu, F. (2012). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Beşinci Baskı. İstanbul: Der Yayınları.
- Tamçelik, S. ve Ögün, B. (2019). Yapısal Realizmde Uluslararası Politika ile Dış Politika Ayrımı: Sistem Düzeyinde Devletlerin “Genel Dış Politika Davranış Eğilimlerinin” Analizi. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2): 41-54.
- Tansi, D. (2012). Filistin Devleti. *Politika Akademisi*. 1 Aralık 2012, <http://politikaakademisi.org/2012/12/01/filistin-devleti/>. (erişim: 10.04.2020).
- Tokgöz, H. (2017). İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Theodor Herzl ve Siyonizm. *Anasay*, (1):183-195.
- Trump'ın Orta Doğu Planı: Kudüs Bölünmemiş Bir Şekilde İsrail'in Başkenti Olacak. (2020). *BBC News*. 28 Ocak 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51284412>. (erişim: 08.04.2020).
- Turan, S. (2015). Neorealist Kuram Bağlamında Ukrayna Krizi'nin Değerlendirilmesi. *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*. (Ed.) S. Turan ve N. Ö. Köroğlu. Bursa: Dora Yayınevi.
- Turgut, C. A. (2015). *Orta Doğu ve Filistin (1920 - 1949)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tüysüzoğlu, G. (2013). Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası'ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi. *Avrasya Etüdleri*, (44): 57-85.
- Uçar, M. N. (2017). İsrail'in 1967'den Bu Yana Mescid-i Aksa'ya Yönelik Saldırıları. *AA*. 21 Temmuz 2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilin-1967den-bu-yana-mescid-i-aksaya-yonelik-saldirilari/866564>. (erişim: 04.04.2021).
- UN. (1947). United Nations Special Committee on Palestine (UNSCOP). *UN*. <https://www.un.org/unispal/document-source/united-nations-special-committee-on-palestine-unscoop/>. (erişim: 09.04. 2021)
- UN. (1993). The Question of Palestine. *UN*. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-180015/>. (erişim: 04.04.2021).
- UNISPAL. (1967). *Resolution 242 (1967) of 22 November 1967*. UN. 22 Kasım 1967,

<https://unispal.un.org/unispal.nsf/0/7D35E1F729DF491C85256EE700686136>. (erişim: 07.04.2020).

- Waltz, K. (2008). Uluslararası Politikanın Değişen Yapısı. *Uluslararası İlişkiler*, 5(17):3-44.
- Waltz, K. (2015). *Uluslararası Politika Teorisi* (çev. O. S. Binatlı). Ankara: Phoenix.
- Yiğit, A. A. (2019). Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918 – 1948). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123(243):391-414.
- Yılmaz, S. (2015). Neoklasik Realizm: İlerlertmeci Mi? Yozlaştırıcı Mı? Lakatosyan Bir Değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (46):1-18.

VERİ MADENCİLİĞİNDE KÜMELEME ANALİZİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA: ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA ÜLKELERİNDE FİNANSAL ERİŞİM

Şerife AKINCI

*Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Ekonometri Ana Bilim Dalı
akincisrf@gmail.com*

Özet

Bilişim teknolojileri biriken verileri saklayabilme özelliğine sahiptir ve tüm bu saklanan verilerin anlamlandırılması aşamasında veri madenciliği devreye girmektedir. Veri madenciliği, verilerden önceden bilinmeyen anlamlı bilgileri tahmin etme tekniklerini içermektedir ve karar verme sürecinde birçok alanda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu sebeple çalışmada, veri madenciliğine dair detaylı bilgi verilmesi ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika (OKA) bölgesinde finansal erişimi açıklayan sekiz farklı temel değişken ile 18 ülkenin benzerliklerinin (veya farklılıklarının) ortaya konulması hedeflenmiştir. Ülkelerin, finansal erişim düzeyini açıkladığı düşünülen değişkenler kapsamında sınıflandırılmasında hiyerarşik kümeleme yöntemi kullanılmıştır. Analizde WEKA 3.9.3. programı tercih edilmiş ve sonuçlar yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veri Madenciliği, Kümeleme Analizi, Ortadoğu ve Kuzey Afrika, Finansal Erişim.

Abstract

Information technologies have the ability to store the accumulated data, and data mining comes into play during the interpretation of all these stored data. Data mining includes techniques to predict meaningful information from data that cannot be known beforehand, and it is widely used in many areas in the decision-making process. For this reason, the study aims to provide detailed information on data mining and to reveal the similarities (or differences) of 18 countries with eight different basic variables that explain financial access in the Middle East and North Africa (OKA) region. The hierarchical clustering

method was used to classify the countries within the scope of variables that are thought to explain the level of financial access. In the analysis, WEKA 3.9.3 program was preferred and the results were interpreted.

Keywords: *Data Mining, Cluster Analysis, Middle East and North Africa, Financial Access.*

Giriş

Günümüzde elektronik ortamlarda depolanan veri miktarı her geçen gün katlanarak artmaktadır. Dolayısıyla veri miktarının artmasına bağlı olarak bugünün veri ambarları, yıllar önce inşa edilen veri tabalarını geride bırakmıştır. Veri tabanlarında toplanan ve depolanan verilerin hacmi büyüdükçe, veri özetlemek, önemli kalıpları ve eğilimleri belirlemek ve bulgulara göre hareket etmek güç bir hâl almıştır. Bu noktada tüm bu ihtiyaçları anlamlandırmak bir zorunluluk hâline gelmiş ve verilerdeki yeni kalıplar ile iç görüleri tanımlayan veri madenciliği teknolojisi gelişmiştir. Uzun bilimlere, bankacılığa, pazarlama, tıp, mühendislik, endüstri, borsa analizleri ve ulusal güvenlik gibi pek çok alanda kullanılan ve Massachusetts Institute of Technology (MIT)¹ tarafından dünyayı değiştirecek on teknoloji arasında gösterilen veri madenciliği, istatistiksel ve matematiksel yöntemler bütünü olarak ifade edilmektedir.

Kullanım alanlarına her geçen gün yenileri eklenen veri madenciliği, uzun bilimlerinden tıpa kadar oldukça geniş bir alanı kaplamasından dolayı oldukça önemlidir. Veri madenciliğinin amaçları genellikle kümeleme, tahmin, öngörü ve sınıflandırma olarak sıralanmaktadır. Amaçlardan biri olan kümeleme, istatistiksel veri analizi, örüntü tanıma gibi birçok alanda sıkça tercih edilen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Veri madenciliğinde büyük öneme sahip olan kümeleme algoritmaları, veri tabanlarındaki verilerin gruplar veya kümeler altında toplanarak, benzer veya farklı

¹ MIT, 2005, www.eecs.mit.edu.tr, (Erişim tarihi: 07.07.2020)

özelliklere sahip nesnelerin bir araya gelmesini sağlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada veri madenciliğine ve veri madenciliği tekniklerinden olan kümeleme analizine dair detaylı bilgi verilmesi ve OKA bölgesinde finansal erişimi açıklayan sekiz farklı temel değişken ile 18 ülkenin benzerliklerinin (veya farklılıklarının) ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bankacılık sektörü, küresel rekabet ortamı içerisinde dünya ekonomisindeki gelişim karşısında organizasyonların ve ülkelerin en önemli ortağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Finansal erişim ise bir ülkede herhangi bir finansal kurumda herhangi bir hesabı olan yetişkinlerin toplam nüfusa oranı olarak tanımlanmaktadır. Finansal erişim, yatırım, istihdam ve toplam faktör verimliliğini, ekonomik büyüme ve kişi başına geliri artırması ile bankacılık sektöründe, ülke ekonomisinde ve dolayısıyla ortaya çıkardığı olumlu etkiler neticesinde dünya ekonomisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyası bakımından ülkelerin finansal erişim düzeyine göre kümeleneceği, belirlenen kümelerin finansal erişim düzeyine yönelik yorumlanarak, önerilerde bulunulması büyük önem arz etmektedir.

Çalışmada, öncelikle veri madenciliği ve kümeleme teknikleri hakkında detaylı bir şekilde bilgi verilmiştir. İkinci bölümde konu ile ilgili olarak kümeleme yöntemine dair literatür çalışması yapılmıştır. Son bölümde ise mevcut veriler üzerinde kümeleme algoritmaları uygulanarak çalışmanın yapılış aşamaları anlatılmış ve ayrıntılı sonuçlar verilerek değerlendirilmiştir.

Veri Madenciliği

Günümüzde bilgiye ulaşmak kadar gerekli koşullarda bilgi üretmek de önemli bir konudur ve giderek büyüyen sayısal veri ortamlarından gerekli bilgiye ulaşmak, gerçek bir çaba gerektirmektedir. Bu aşamada göze çarpan olgu ise veri madenciliğidir. Bilgi keşfi olarak da adlandırılan bu olgu, 1960'lı yıllarda verilerin analiz edilmeye başlanması ile ortaya çıkmış ve 1980'li yıllarda bağıntılı veri tabanları ve Select Query Language (SQL) yapısal sorgulama dili

ile dinamik ve anlık olarak verilerin analiz edilmesine olanak sağlamıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise bilgisayar mühendisleri tarafından, veri analizinin algoritmik bilgisayar modülleri tarafından değerlendirmesini vurgulamak amacıyla ilk yazılım ortaya atılmış, 2000'li yıllar ise veri madenciliğinin tüm alanlarda kullanılmaya başlandığı yıllar olmuştur.

Veri madenciliği, günümüzde birçok farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Cabena, veri madenciliğini, “geniş veri tabanlarından bilgi çıkarmak amacı ile makine öğrenimi, desen tanıma, istatistik ve görüntüleme tekniklerinin hepsinin bir araya geldiği disiplinler arası bir alan” olarak tanımlarken², Kohavi bilgi madenciliği olarak da adlandırılan veri madenciliğini “makine öğrenimi, istatistik, örüntü tanıma gibi çoklu araştırma alanlarının kesişim noktası” olarak tanımlamıştır.³ Oğuzlar’a göre, veri madenciliği “büyük veri tabanlarındaki gizli bilgi ve yapıyı açıklamak için, çok sayıda veri analizi aracını kullanan bir süreç”⁴ iken Özkan’a göre ise, “büyük ölçekli veriler içerisinde değerli olan bir bilgiyi elde etme” işidir.⁵ Sumathi ve Sivanandam ise veri madenciliğini şu şekilde tanımlamıştır:

- Veri madenciliği, geniş bir veri topluluğunun, açık olmayan değerli bilgilerinin verimli bir keşfidir.
- Veri tabanlarında bilgi keşfi, verilerdeki geçerli ve potansiyel olarak kullanışlı ve nihai olarak anlaşılabilir kalıpları tanımlamanın en önemli yoludur.
- Veri madenciliği, değerli iş verilerindeki, yeni olguların ve ilişkilerin otomatik olarak keşfedilmesidir.

² Peter Cabena vd., *Discovering Data Mining: From Concept To Implementation*. Upper Saddle River: Prentice Hall,1998.

³ Rov Kohavi, *Data Mining and Visualization*. National Academy of Engineering (NAE) US Frontiers of Engineering 2000”, 2000, pp.1-8.

⁴ Ayşe Oğuzlar, “Veri Önleme”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 21/ Temmuz-Aralık, 2003, s. 67-76.

⁵ Yalçın Özkan, *Veri Madenciliği Yöntemleri*, 1.Baskı, Papatya Yayıncılık Eğitim, 2008, İstanbul.

- Veri madenciliği, yararlanılacak herhangi bir işte, bulunan bilgilerin iş dünyasında rekabet avantajı sağlayan bilgi keşfidir.
- Veri madenciliği, bir veri tabanından anlaşılabilir model ve örüntülerin oluşturulmasıdır.
- Veri madenciliği, daha önce bilinmeyen, geçerli ve işlem yapılabilen bilgilerin büyük veri tabanlarından ayıklanması ve daha sonra önemli iş kararları vermek için bilgilerin kullanılması işlemidir.⁶

American Marketing Association tanımlamasına göre, verilerden yeni ve potansiyel olarak yararlı bilgi bulmak için analitik süreci ifade eden ve bulunması zor olan örneklerin ortaya çıkarılması amacıyla matematiksel araçların kullanımını içeren veri madenciliği Gartner'e göre, depolarda saklanan büyük miktardaki veriyi eleme yöntemi ile anlamlı korelasyonlar, desenler ve eğilimleri keşfetme sürecidir.⁷ Veri madenciliği, desen tanıma teknolojilerinin yanında istatistiksel ve matematiksel tekniklerinden faydalanmaktadır. Veri madenciliği ile ilgili daha birçok farklı tanımlamalar mevcuttur. Ancak, kaynaklarca yapılan bu tanımlamalar aslında birbirine çok yakındır ve genel olarak aynı noktalara dikkat çekmektedir.

Yukarıda belirtilen tanımlardan yola çıkarak standart bir veri madenciliği tanımlaması yapacak olursak; büyük miktarda veri, yararlı bilgi ve istatistiksel ve matematiksel teknikler veri madenciliğini oluşturmaktadır. İstatistiksel analizlerde de olduğu gibi geleceğe yönelik tahminler yapmaya imkân tanımak veri madenciliğinin amacını oluşturmaktadır. İlk olarak müşteri ilişkilerinde başlayan veri madenciliği, günümüze birçok farklı araştırma alanında kullanılmaktadır. Bu alanlar şu şekilde özetlenebilir:

⁶ Sumathi S. ve Sivanandam S.N., *Introduction To Data Mining And Its Applications*, 2006, Berlin: Springer.

⁷ Gartner, <https://www.gartner.com/it-glossary/data-mining>, (Erişim Tarihi: 07.07.2020)

- Sağlık ve Tıp Alanı: Hastalıkların tahmin edilmesi ve analizi, hastalıkların etkilerinin analizi, İlaçların yan etkilerinin tespit edilmesi ile hastane yönetimi.
- Astronomi Alanı: Gök cisimlerinin analizi/sınıflandırılması
- Telekomünikasyon: Müşteri kayıp analizi ve müşteriye özel kampanya analizi
- Üretim Alanı: Üretim kapasitesi, Hata tespiti ve tahmini
- Pazarlama Alanı: Müşteri davranış tahminleri, Mevcut müşterinin elde tutulması Müşteriye uygun kampanya geliştirme, Farklı müşteri gruplarının analiz edilmesi ve Pazar sepet analizi
- Bankacılık ve Sigortacılık Alanı: Dolandırıcılık tespiti, para aklama işlemlerinin tespiti, müşteri gruplarının belirlenmesi ve müşteri tahmini, erişim.
- Risk Yönetimi: İnternet işlemleri, Sigorta dolandırıcılığı kara-para aklama, Bilgisayar sistemleri ve bilgisayar ağlarına girme, Telefon dolandırıcılığı.
- Yapısal olmayan veri analizi: Sosyal medya verisi ve web sitelerinin analizi
- Eğitim Alanı: Başarı faktörlerinin belirlenmesi gibi.

Ayrıca parmak izi tespiti, yüz şeklinden kimlik tespit edilmesi, insan sesinin bilgisayar ve diğer elektronik aygıtlarda komut olarak kullanılmasında da veri madenciliğinden yararlanılmaktadır.

Veri madenciliği, uzun zamandır var olmasına rağmen 1990'lardan itibaren isimlendirilmiştir. Bu konuyu, en iyi biçimde özetlemek gerekirse, istatistikçiler veri madenciliğini elle yaparlar yorumunda bulunulabilir. Bu ifade, veri madenciliğinin temel mantığının klasik istatistik teknikler olduğunun altını çizmektedir. Ancak veri madenciliğini, hem istatistik tekniklerin evrim geçirmiş hali olarak hem de kendisine özgü tanımlayıcı özellikleri bulunan bir alan olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır. Araştırmacılara göre, veri madenciliği yöntemleri, esnek yöntemler olarak görülmüş ve ista-

tistikteki çok değişkenli analizlerle eş değer tutulmuştur. Bu ifadeye göre, veri madenciliğinde başvurulan yöntemlerden bir-çoğunun istatistiksel yöntemlere dayandığı yorumunda bulunulabilir. Yani, veri madenciliğinin temelini istatistiğin oluşturduğu ve istatistik bilimi olmadan veri madenciliğinden söz edilemeyeceği söylenebilir.

Veri madenciliğinde kullanılan modeller, tahmin edici (*predictive*) ve tanımlayıcı (*descriptive*) olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. Ancak, veri madenciliğini, sınıflama ve regresyon modelleri, kümeleme modelleri ve birliktelik kuralları ve ardışık zamanlı örüntüler olmak üzere üç ana başlık altında incelemek de mümkündür. Tahmin edici modeller, sınıflandırma ve regresyon zaman seri modelleri iken kümeleme, birliktelik kuralları ve ardışık zamanlı örüntü ise tanımlayıcı modellerdir.

Tablo 1: Veri Madenciliği Görevleri

Görev türü	Özel görev	Açıklama	Örnek Yöntemler
Betimsel Modelleme	Birleştirme	Birden çok ilgi alanı arasında ilişki kurmak	Karar ağaçları ve veri görselleştirme
	Segmentasyon	Veri kümesini ortak özellikleri paylaşan gruplara bölme	Kümeleme ve karar ağaçları
Çıkarımsal Modelleme	Aykırı Sınıflandırma	Genel gözlemleri tanımlama, Kategorik bir değişkeni öngören yordayıcı bir model	Kümeleme, veri görselleştirme Diskriminant analizi, Lojistik regresyon, Bayes
	Regresyon	Sürekli bir değişkeni öngören yordayıcı bir model	Çoklu Doğrusal Regresyon

Veri Madenciliği ve İstatistik İlişkisi

Veri madenciliği ve İstatistik, kavram açısından farklı alanlar olarak gözüke de birçok ortak özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler içerisinde, veriden öğrenmek, verinin bilgiye dönüştürülmesi, verinin analiz edilmesi, verinin anlamını çözmek, belirsizlikleri ortadan kaldırmak, olayı etkileyen faktörleri belirlemek, ön görüde bulunmak sıralanabilir. Veri madenciliği ve istatistik alanlarında genel amaç, veriden öğrenmek veyahut veriyi bilgiyi dönüştürmektir. Bu çerçevede, her iki alanın da amacı birbirine çok yakındır yorumunda bulunmak yerinde olacaktır.

Veri madenciliği ve istatistiğin en belirgin özellikleri, verinin bilgiye dönüştürülmesidir. Her iki alan da verilerin anlamını çözmeyi hedeflemekte ve belirsizliklerin üstesinden gelerek, gelecekteki olaylar hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, her iki alanın da bir olayı etkileyen önemli faktörleri belirlemek ve üretilen modeller ile gelecekteki olayları daha iyi öngörmek ilgi alanıdır. Araştırmacılara göre, veri madenciliği yöntemleri, esnek yöntemler olarak görülmüş ve istatistikteki çok değişkenli analizlerle eş değer tutulmuştur. Bu ifadeye göre, veri madenciliğinde başvurulan yöntemlerden birçoğunun istatistiksel yöntemlere dayandığı yorumunda bulunulabilir. Yani, veri madenciliğinin temelini istatistiğin oluşturduğu ve istatistik bilimi olmadan veri madenciliğinden söz edilemeyeceği söylenebilir. Ancak, veri madenciliği ve istatistik alanlarının, temel amaçları birbirine çok yakın olsa da birçok önemli farklılıkları da bulunmaktadır ve bu alanlar arasında teorinin rolü, genellenebilirlik, hipotez testi ve güven düzeyi gibi 4 temel farklılık mevcuttur.⁸ Bu farklılıklar, Tablo 2’de ele alınmıştır.

⁸ Chung-Mei Zhao ve Jing Luan, “Data Mining: Going Beyond Traditional Statistics”, New Directions for Institutional Research, No.131, 2006, pp.7-16.

Tablo 2: İstatistik ve Veri Madenciliği Arasındaki Farklılıkları

FARKLILIKLAR	DETAYLAR	
	İSTATİSTİK	VERİ MADENCİLİĞİ
Veri büyüklüğü	Görece daha küçük boyutlu veri	Milyonlarca, milyarlarca veri, çok fazla değişken
Örneklem büyüklüğü	Veri setinden seçilen bir küme	Veri setinin tamamı
Hipotezin varlığı	Hipotez var	Hipotez olmayabilir
Benimsenen yaklaşım	Tümevarım	Tümdengelim
Bilgisayar kullanımı	Bilgisayar kullanılmadan analiz yapılabilir	Bilgisayar kullanılmadan analiz yapılamaz

Analizlerde kullanılan verilerin büyüklüğü açısından bakıldığında, kullanılan istatistiksel yöntemler çok büyük veri setleri ile karşılaştığında verinin büyüklüğü ve çeşitliliği bakımından yetersiz kalırken, veri madenciliği yöntemleri özellikle büyük veri setlerinin analizinde kullanılmakta ve kolaylıkla analiz edilebilmektedir. Veri madenciliği, milyonlarca ve hatta milyarlarca veri ve çok fazla değişken ile ilgilenmektedir. Örneklem, istatistiksel analizlerde ana kütleyi temsil eden daha ufak bir kütle iken, veri madenciliğinde eldeki veri setinin tamamıdır. Bu sebeple de veri madenciliği algoritmalarını, karmaşık ve büyük hacimli veri yığınlarına bilgisayar olmadan uygulamak imkânsızdır. Ayrıca, istatistiksel araştırmalarda, belirlenmiş bir soruyla yola çıkılan, analiz ve sonuç aşamalarından önce kurulan bir hipotez mevcut iken veri madenciliğinde, analize başlamadan önce herhangi bir hipotez belirlenmez ve analiz sonucunda elde edilen bulgular incelenerek yorumlanır.

İki alan arasındaki diğer önemli fark ise istatistiksel analizlerde tümevarım yaklaşımı benimsenirken, veri madenciliğinde tümdengelim yaklaşımının belirlenmesidir. Veri madenciliği ikincil analizler yapmak için kullanılmaktadır.⁹ Bu sebeple de tümevarım yaklaşımıyla hareket etmektedir. İstatistiksel analizler ise hipotezden yola çıkarak tümdengelim yöntemiyle ilerlemektedir. Veri madenciliği analizlerinde veri setinin tamamının analiz edilmesinden dolayı daha özel bilgiye ulaşılmaktadır. Bu durumda genelden özele doğru bir bilgi keşfi vardır. Bu sebeple de, veri madenciliğinde tümdengelim yaklaşımıyla ilerlendiği söylenmektedir. İstatistiksel analizlerde ise ana kütle içinden seçilen örneklemin analizinden yola çıkılarak elde edilen sonuçlar tüm ana veri seti için genellenir yani tümevarım yaklaşımı ile hareket edilir. Yani, bu yaklaşım özel olandan genel olana doğrudur.

Özetlemek gerekirse veri madenciliği ve istatistik arasında hem önemli benzerlikler hem de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Ancak, bu noktada önemli olan husus veri madenciliğinde çözüm olarak istatistiksel tekniklerin kullanılabilir olmasıdır. Yani, iki alan arasında da kullanılan ortak yöntemler bulunmaktadır. Bu teknikler, hem veri madenciliğinde hem de istatistik de daha doğrusu çok değişkenli istatistik de önemli işlevler görmektedir. Korelasyon, diskriminant, regresyon ve kümeleme analizi birçok alanda sık sık kullanılan tekniklerden sadece birkaçıdır. Bu çalışmanın analizinde hem veri madenciliği hem de istatistikte başvurulan bir yöntem olan kümeleme analizi ele alınmıştır.

Kümeleme Analizi

Kümeleme analizi, bir araştırmada incelenen birimleri aralarındaki benzerliklerine veyahut farklılıklarına göre belirli gruplar içinde toplayarak yani sınıflandırma yaparak, birimlerin ortak özelliklerini

⁹ Siva Ganesh, "Data Mining: Should it be included in the 'Statistics' curriculum?", The Sixth International Conference on Teaching Statistics, Cape Town, South Africa, 7-12 July, 2002.

ortaya koymayı ve bu sınıflar ile ilgili genel tanımlar yapmayı sağlayan hem istatistik hem de bir veri madenciliği yöntemidir. Kümeleme analizi, üzerinde çalışılan herhangi bir veri setindeki homojen birey gruplarını bulma, kendi içinde türdeş fakat diğerlerinden farklı olacak biçimde kümelere ayırma olanağı tanıyan birçok değişkenli istatistiksel analiz tekniğidir.¹⁰ Segment analizi olarak da bilinen kümeleme analizi, gruplanmamış verileri benzerliklerine göre sınıflandırmak ve özetleyici bilgiler elde etme konusunda yardımcı olmaktadır.

Denetimsiz öğrenme (unsupervised learning) yöntemlerinden olan kümeleme analizinde amaç, özellikleri birbirlerinden farklı veya aynı olan kümelerin bulunması ve veri tabanındaki kayıtların farklı kümelere bölünmesidir. Kümeleme analizi, doğru grupların bulunmasında veyahut veri indirgemesi gibi farklı sorunların giderilmesinde kullanılan önemli bir analizdir.

Kümeleme analizinde veri girişi analizin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Kesin bilgilerin bulunmadığı ana kütlelerden alınan n sayıda birimin, incelenen p sayıda değişkene ilişkin gözlem sonucu değerleri elde edilir ve böylece veri matrisi oluşturulmuş olur. İkinci aşamada ise verinin ölçüm tipine uygun bir benzerlik ölçüsü ile nesnelere uzaklıklar matrisi elde edilir. Son olarak uygun kümeleme tekniği seçilir ve uygulama yapılır. Uygulama sonucunda ise nesnelere kümeler ayrılmaktadır ve kümeleri oluşturan elemanlar birbirine benzerlik, baksın kümelerin elemanlarından farklılık göstermektedir. Geometrik çizim yapıldığında birimler küme içerisinde birbirilerine çok yakın, kümeler ise birbirilerinden uzak olacaktır.

Uzaklık matrisini kullanarak nesnelere veya değişkenleri kendi içinde homojen ve kendi aralarında heterojen gruplar oluşturmaya kümeleme teknikleri imkân sağlamaktadır. Kümeleme analizi için

¹⁰ Barış Doğan, *Bankaların Gözetiminde Bir Araç Olarak Kümeleme Analizi: Türk Bankacılık Sektörü İçin Bir Uygulama*, Doktora Tezi Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, İstanbul.

birden çok algoritma öne sürülmektedir.¹¹ Ancak literatürde bu algoritmalarından en çok tercih edilenler; hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan kümeleme tekniğidir. Her iki teknikte de kümeler arasındaki farklılıkları ve kümeler içi benzerlikleri en yüksek düzeye çıkarmak temel amaçtır. Kısacası, küme içi homojenlik artırılırken kümeler arası homojenlik azaltılmaktadır.

Kümelerden bir elemanı silme veyahut eklemeye bir ağaca benzeyen yapı gösteren aşamalar grubu olan hiyerarşik kümeleme yöntemi, veri setindeki birimlerin birbirilerine göre uzaklık veya benzerliklerini dikkate alarak birimleri birbirleriyle değişik aşamalarda bir araya getirerek ardışık biçimde kümeler belirlemeye yönelik bir yöntemdir. Tek bağlantı, ortalama bağlantı, tam bağlantı, küresel ortalama ve Ward bağlantı yöntemi hiyerarşik kümeleme tekniğini oluşturmaktadır. Ward bağlantı yöntemi en çok tercih edilen hiyerarşik kümeleme yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiyerarşik olmayan kümeleme tekniği ise veri setlerini önceden belirlenmiş küme gruplarına ayırmaktadır. Hiyerarşik kümeleme yöntemleri bölmelidir ve bölme yöntemlerinde, n birimin $k < n$ olmak üzere k kümeye parçalanması rasgele yapılabilir.¹² Bu yöntemde birimleri ayırmak istediğimiz küme sayısını kendimiz belirledikten sonra, kümeler için belirlenen küme ayırma kriterlerine göre birimlerin hangi kümelere gireceğine karar verilir ve atama işlemi gerçekleştirilir. Kümeler tarafsız bölme kriteri olarak nitelendirilen bir kritere uygun oluşturulduğundan bir kümedeki birimler birbirlerine benzerken, farklı kümedeki birimlerden farklıdır.

Kümeleme analizinde küme, birbirine yakın nesne ya da bireylerin oluşturdukları grup olarak tanımlanabilir. Kümeleme analizinde nesnelere arasındaki uzaklıkları hesaplamak için en yaygın

¹¹ David J. Ketchen, Jr. ve Christopher L. Shook, "The Application of Cluster Analysis in Strategic Management Research: An Analysis and Critique", *Strategic Management Journal*, 17(6), 1996, pp. 441-458.

¹² Kazım Özdamar, *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi 2*, Kaan Kitabevi, 2004, Eskişehir.

kullanılan uzaklık ölçüsü Öklid uzaklığıdır.13 Öklid uzaklığı, iki obje arasına çizilecek bir düz doğrunun uzunluğunu temel almaktadır. Ancak Minkowski, Ölçekli Öklid, Binary Öklid, Pearson, Manhattan, Mahalonobis, Hotelling T^2 ve Canberra uzaklığı da nesnelerin kümelerle dâhil edilmesi işlemini gerçekleştirmede kullanılan uzaklık ölçütleridir.

Literatür Özeti

Çalış ve Baynal, bankacılık sektöründe, veri madenciliğinde kümeleme yöntemlerinden k-ortalamlar ile Türkiye’de faaliyet gösteren bir banka şubesine ait iki yüz müşterinin, on iki farklı değişkene kümelenebilmesi ve kümelerdeki müşteri profillerine göre satış stratejilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, 1. kümenin çoğunlukla 45-51 yaş aralığında, maaşını farklı bankalardan alan ve ilköğretim mezunu emekli erkek müşterilerden oluştuğu ve bu kümedeki müşterilerin tamamı kredi ödemelerini aksatarak kanuni takibe düştüğü, 2.kümenin 24-30 yaş aralığındaki kamu ve özel sektör çalışanı bekâr müşterilerden oluştuğu ve kredi ödemelerinde normal ödeme durumu olduğu son olarak 3.kümenin 38-44 yaş aralığında kamu çalışanı, emekli erkek müşterilerden oluştuğu ve %98.48’i ödemelerini düzenli bir şekilde gerçekleştirdiği görülmüştür.¹⁴

Çalış, Kayapınar ve Çetinyokuş, bilgisayar ve internet güvenliği üzerine anket düzenlenerek karar ağaçları kullanılarak farklı demografik özellikteki kişiler için çıkarım yapılması hedeflenmiştir. Çalışmada ilk olarak, 10 soruluk anket, farklı demografik özelliklere sahip 300 kişiye uygulanmış ve verilen cevaplar anket güvenilirliği ile ölçülerek, sınıflandırma yöntemlerinden biri olan

¹³ Yüksel Ünlükaplan, *Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlerin Peyzaj Ekolojisi Araştırmalarında Kullanımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008.

¹⁴ Aşlı Çalış ve Kasım Baynal, “Kümeleme Analizi ile Bankacılık Sektöründe Satış Stratejilerinin Belirlenmesi”, *Beykent Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 9(1), 2016, s.13-41.

karar ağaçları kullanılarak kişilerin demografik özelliklerine göre sorulara verilen cevapların doğruluk oranları, dört farklı karar ağacında test edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, ağacın ilk olarak “Sosyal paylaşım sitelerine ne kadar sıklıkta giriyorsunuz?” sorusundan dallandığı görülmüştür. Cinsiyet değişkenine göre oluşturulduğunda, ağacın 10. soru ile dal-lanmaya başladığı ve bu kişiler içinde kadınların oranının %78 olduğu görülmüştür. Eğitim durumu değişkeni oluşturulduğunda, virüs temizleme, casus yazılım önleme vs. programını kullanmayanların %53,8’lik oranla ilköğretim mezunu kişilerden oluştuğu sonucuna ulaşılmıştır. İnternet kullanımı açısından karar ağacı incelendiğinde “Kullanıcı şifrenizi hangi sıklıkta değiştiriyorsunuz?” sorusuna, en fazla, “nadiren” cevabı verildiği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁵

Kaygın vd., Borsa İstanbul’da 2010-2013 döneminde kesintisiz olarak işlem gören 143 imalat sanayi şirketinin yıllık bilanço ve gelir tablosu verilerinden yararlanarak işletmelerin finansal başarılı ve başarısız olma durumlarını Veri Madenciliği ve Lojistik Regresyon Analizi yöntemleri ile tahmin etmeye çalışılmışlardır. Analiz sonucunda, işletmelerin finansal başarılı ve başarısız olma durumlarını tahmin etmek için oluşturulan tüm modellerde 2012 yılını tahmin gücü en başarılı yıl olarak saptamışlardır.¹⁶

Albayrak, çalışmada yerli ve yabancı olarak önceden grup üyeliği belirlenmiş bankaların sınıflandırmasında yaygın olarak kullanılan veri madenciliği tekniklerinden diskriminant, lojistik regresyon ve karar ağacı modelleri bankalarla ilgili seçilmiş likidite, gelir-gider, karlılık ve faaliyet oranları kullanılarak karşılaştırmıştır. Araştırmanın sonuçları, bankaların sınıflandırmasında karar ağacı

¹⁵ Aslı Çalış vd., “Veri Madenciliğinde Karar Ağacı Algoritmaları ile Bilgisayar ve İnternet Güvenliği Üzerine Bir Uygulama”, *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 25(3-4), 2014, s.2-19.

¹⁶ Ceyda Y. Kaygın vd., “İşletmelerin Finansal Başarılı ve Başarısız Olma Durumlarının Veri Madenciliği ve Lojistik Regresyon Analizi ile Tahmin Edilebilirliği”, *Ege Akademik Bakış*, 16(1), 2016, s.147-159.

modelinin geleneksel diskriminant ve lojistik regresyon modellerine üstünlük sağlayarak alternatif etkili bir sınıflandırma tekniği olarak kullanılabileceğini göstermiştir.¹⁷

Aşan, kredi kartı kullanan müşterilerin sosyo-ekonomik özelliklerinin gruplanmasını amaçlamıştır. Çalışmada, öncelikle bireysel bankacılık ve onun bir işlevi olan kredi kartlarının tanımlanmasına, bu kavramların ülkemizdeki yeri ve öneminin belirlenmesine yer verilerek, kredi kartı kullanan banka müşterileri kümeleme analiziyle gruplandırılmıştır. Uygulamada, verilere en uygun teknik olduğu için kümeleme analizinin hiyerarşik olan yöntemlerinden ortalamalar bağlantı tekniği tercih edilmiştir. Bu yöntemle ilgili banka müşterileri sosyo-ekonomik özelliklerine göre üç kümede gruplanmışlardır. İlk kümede en yoğun müşteri topluluğu, ikinci kümede daha az müşteri topluluğu, üçüncü kümede ise azınlıkta olan müşteri grubu yer almıştır. Bu üç kümeye göre, müşterilerin on adet sosyo-ekonomik değişkene göre farklılık gösterdiği gözlemlenmiştir.¹⁸

Bilen, çalışmada, bankacılık sektöründe çalışan satış personellerinin performansları değerlendirilmiş, kümeleme yöntemlerinden k ortalama ile personellerin performans başarı düzeylerine göre sınıflandırılması sağlanmıştır. Elde edilen performans düzeyleri, daha sonra, sınıflandırma ile karar kuralları oluşturmada çıktı olarak kullanılmıştır. Çalışanların yaş, medeni hal, cinsiyet gibi demografik bilgileri, öğrenim durumu, yabancı dili, SPK belgesi gibi eğitim durumlarına ilişkin bilgileri, çalıştığı şubesine ve iş yaşamındaki pozisyonuna ilişkin bilgileri dikkate alınarak veri

¹⁷ Ali Sait Albayrak, "Türkiye'de Yerli ve Yabancı Ticaret Bankalarının Finansal Etkinliğe Göre Sınıflandırılması: Karar Ağacı, Lojistik Regresyon ve Diskriminant Analizi Modellerinin Bir Karşılaştırılması" *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (14), 2009, s.113-139.

¹⁸ Zerrin Aşan, "Kredi Kartı Kullanan Müşterilerin Sosyo-Ekonomik Özelliklerinin Kümeleme Analizi ile İncelenmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2007, s.256-267.

madenciliğinde sınıflandırma algoritmaları kullanılmıştır. WEKA'da gerçekleştirilen madencilik uygulamasında bazı sınıflandırma algoritmaları karşılaştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, ID3 algoritması hatalı sınıflandırılan kayıt oranı ve ortalama mutlak hata açısından en iyi sonucu sağlamış ve ID3 algoritmasının sonuçları üzerinde durulmuştur.¹⁹

Doğan, çalışmada Türk Bankacılık Sektöründe 1998-2006 dönemi itibarıyla var olan ticaret bankalarına ait finansal oranları temel alarak, Kümeleme Analizi uygulaması yapmıştır. Uygulama sonuçlarının bankalar için yapılan finansal analiz sonuçları ile uyumluluğu tartışılarak, elde edilen sonuçlar ışığında Kümeleme Analizi tekniğinin bankaların finansal performanslarını belirlemek ve finansal açıdan benzer bankaları tanımlamak amacıyla, bankaların gözetiminde kullanılan mevcut teknikleri tamamlayıcı bir teknik olarak kullanılabilirliği incelenmiştir.²⁰

Sarıman, çalışmada UCI Machine Learning Repository veri tabanından "Flags" veri seti alınarak k-means ve k-medoids bölümlenmeli kümeleme algoritmalarıyla ülkelerin özelliklerine göre kümelere ayrılması hedeflenmiştir. Uygulama Asp.Net ile web ara yüzünde geliştirilerek internet ortamında kullanıcılara sunulmuştur. Çalışmanın sonunda veri seti K-Means ve K-Medoids algoritmalarıyla çalıştırılmış ve elde edilen analiz sonuçları karşılaştırılmalı olarak incelenmiş ve k-medoids kümeleme algoritması dağınık verileri kümelede k-means algoritmasına göre zaman açısından bakıldığında daha yavaş çalışsa bile daha iyi sonuç verdiği gözlemlenmiştir.²¹

¹⁹ Hamdi Bilen, *Bankacılık Sektöründe Personel Seçimi ve Performans Değerlendirilmesine İlişkin Veri Madenciliği Uygulaması*. Yüksek Lisans Tezi Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009, Ankara.

²⁰ Barış Doğan, *Bankaların Gözetiminde Bir Araç Olarak Kümeleme Analizi: Türk Bankacılık Sektörü İçin Bir Uygulama*, Doktora Tezi Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, İstanbul.

²¹ Güncel Sarıman, "Veri Madenciliğinde Kümeleme Teknikleri Üzerine Bir Çalışma: K-Means ve K-Medoids Kümeleme Algoritmalarının Karşılaştırılması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 15-3, 2011, s.192-202.

Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine ait finansal erişimi açıkladığı düşünülen veriler ile ülkelerin finansal erişim düzeyine yönelik veri madenciliği uygulaması gerçekleştirilmiştir. Uygulamada veri madenciliği yöntemlerinden kümeleme analizi ele alınmıştır. Kümeleme analizi ile ilgili 18 ülkenin 8 farklı değişkene göre kümelenmesi ve kümelerdeki ülke gruplarına öneriler sunulması amaçlanmıştır. Uygulamada finansal erişim kapsamında 18 ülkeye ait 864 veri girişi yapılmıştır. FAS, veri tabanından elde edilen veriler Excel formatında alınmıştır. Excel makroları kullanılarak veriler düzenlenmiş ve veri ambarı hazırlanmıştır. Gerekli değişken tanımları yapıldıktan sonra veriler “verimadenciliği.arff” adlı metin dosyasına kaydedilmiş ve bu verilere göre kümeleme analizleri yapılmıştır. Dosyada tanımlanan değişkenler aşağıdaki gibidir:

@relation financial

@attribute ID String

@attribute T String

@attribute ATM

@attribute ATM per 1,000 km²

@attribute ATM per 100,000 adults

@attribute Commercial Banks

@attribute Commercial Banks per 1000² km

@attribute Branches of Commercial Banks per 100,000 adults

@attribute Deposit Accounts with Commercial Banks per 1,000 adults

@attribute Loan Accounts with Commercial Banks per 1,000 adults

@data

Algeria, 2010, “1550”, “0.6508”, “5.8958”, “1303”, “0.5555”, “5.0324”, “499.5738”, “42.9802”

...

...

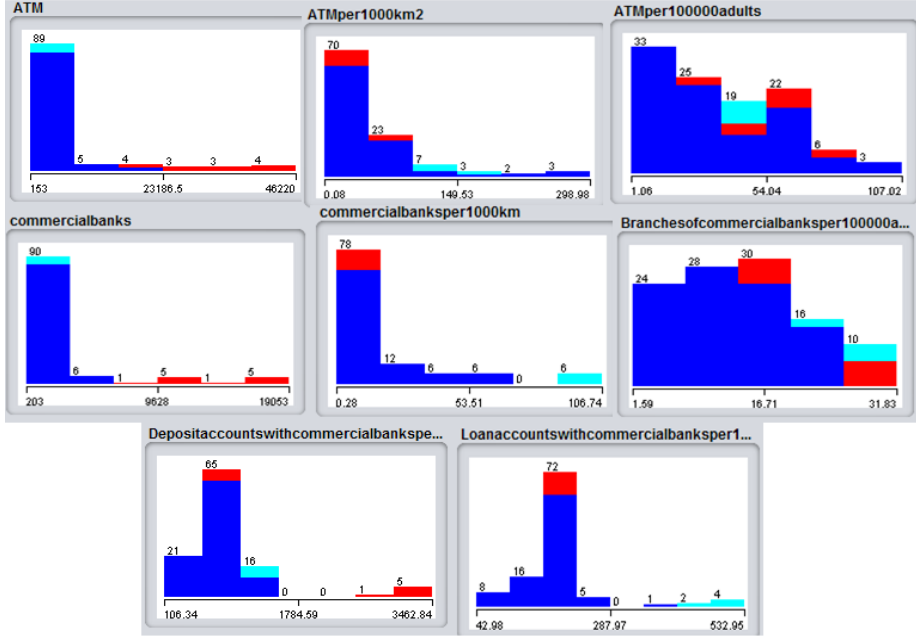
...

Değişkenlerde; ID analize dahil edilen ülkeleri (Cezayir, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Tunus, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen ve Filistin “Batı Şeria ve Gazze”) ve T ise zaman aralığını (2010-2015) ifade etmektedir. Bir finansal kurumun müşterilerine halka açık bir yerde finansal işlemlere erişim sağlayan bilgisayarlı teleko-münikasyon cihazlarını “ATM” değişkeniyle ve sayısal tipte tanımlanmıştır. 1000 km²'de kişi başına düşen ATM sayısı, “ATM per 1,000 km²”, 100.000 kişi başına düşen ATM sayısı “ATM Per 100,000 adults” değişkeniyle ve sayısal tipte tanımlanmıştır. Müşterilere finansal hizmet sağlayan ticari bankalar olarak işlev gören ve fiziksel olarak ana ofisten ayrılan ancak yasal olarak ayrılmış bağlı ortaklıklar olarak organize edilmeyen bankalar ise “Commercial Banks” değişkeniyle ve sayısal tipte tanımlanmıştır. 1000 km²'de kişi başına düşen ticari bankaların sayısı, “Commercial Banks per 1000² km”, 100.000 kişi başına düşen ticari banka sayısı ise “Branches of Commercial Banks per 100,000 adults” değişkeniyle ve sayısal tipte tanımlanmıştır. 1.000 kişi başına ticari banka mevduat hesapları “Deposit Accounts with Commercial Banks per 1,000 adults”, 1.000 yetişkin başına ticari bankalı kredi hesapları ise “Loan Accounts with Commercial Banks per 1,000 adults” ile ve sayısal tipte tanımlanmıştır. Herhangi bir değişkene ait karşılaşılan kayıp veri sorununda, kayıp verinin olduğu alandaki diğer verilerin ortalamasını alarak kayıp olan verileri doldurmaya yarayan yöntem ise SPSS 17.0 programı ile yapılmış ve doldurulmuştur.

Bulgular

Öncelikle finansal erişimi açıkladığı düşünülen değişkenler için istatistiksel değerler incelenmiş ve her bir değişkenin verilerine göre grafiği aşağıda sunulmuştur:

Şekil 1: Değişkenlerin Grafikleri

Şekil 1’de yer alan grafiklerde değişkenlerin, minimum (en düşük değer), maximum (en yüksek değer), standart sapma ve ortalama değerleri yer almaktadır. Analize dâhil edilen ülkelerde “ATM” değişkeni incelendiğinde, en az 153 adet en fazla ise 4622 adet olduğu görülmektedir. En az ATM’ye sahip olan ülkeler Filistin, Libya ve Yemendir.

Uygulamada kümeleme analizi için hiyerarşik kümeleme yöntemi tercih edilmiştir. İlgili araştırmada uzaklık matrisinin belir-lenmesinde öklit uzaklığı (eucliden distance), illerin kümelen-dirilmesinde ise hiyerarşik kümeleme tekniklerinden tek bağlantı tekniği (single linkage method-nearest neighbour method) ile Ward’ s tekniği kullanılmıştır. Tablo 4, çalışmada ele alınan değişkenler ile gerçekleştirilen kümeleme analizi sonuçlarını göstermektedir.

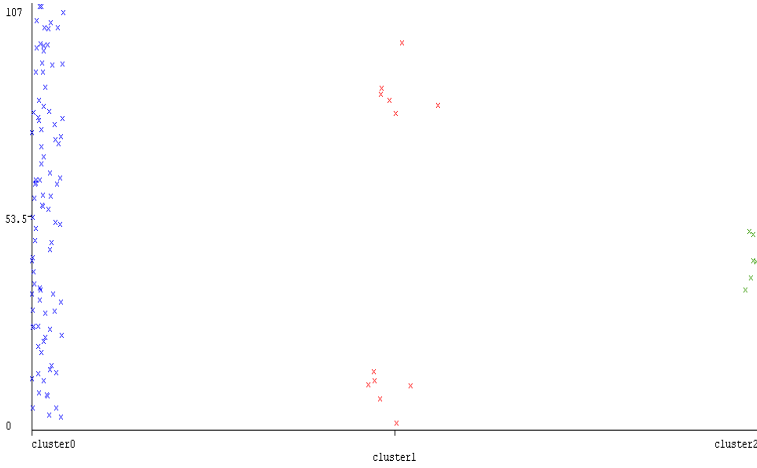
Tablo 4: Kümeleme Analizi Sonuçları

=== Clustering model (full training set) ===
Cluster 0 (((((((Algeria:0.01765, (Algeria:0.01478, ((Algeria:0.01227, Algeria:0.01227): 0.00252): 0.00404, (Algeri:0,01697, Algeria: 0.01697) ...))))))
Cluster 1 (((Iran: 0.13413, (Iran: 0.13147, ((Iran: 0.07758, Iran: 0.07758): 0.05156, Iran: 0.12914): 0.00233): 0.00266): 0.01063, Iran: 0.14476): 0.81461, ((Turkey)))
Cluster 3 ((((Lebanon: 0.019, Lebanon: 0.019) : 0.00877, Lebanon: 0.02777): 0.05158, Lebanon: 0.07935): 0.02065, (Lebanon: 0.03362, Lebanon: 0.03362): 0.06638) ...))))
Time taken to build model (full training data): 0.01 seconds
=== Model and evaluation on training set ===
Clustered Instances
0)90 (%83)
1)12 (%11)
2)6 (%6)

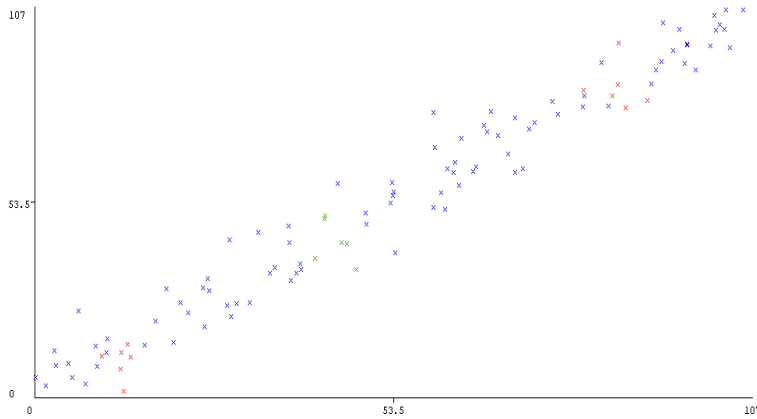
Şekil 2'deki sonuçlar değerlendirildiğinde, finansal erişim düzeyi bakımından belirlenen değişkenler çerçevesinde ülkelerin 3 kümeye ayrıldığı ve kümelerin ortalama değerlere göre belirlendiği görülmektedir. Bu gruplardan, 0 numaralı birinci kümede 90 veri bulunmakta ve %83'üne denk gelmektedir. 1 numaralı ikinci ve 2 numaralı üçüncü kümenin ise sırasıyla %11'ine ve %6'sına denk geldiği görülmektedir. Belirlenen sınıflardaki ülkelere bakıldığında ise 1 numaralı ikinci grupta İran ve Türkiye'nin yer aldığı görülürken, 2 numaralı üçüncü grupta ise sadece Lübnan'ın yer aldığı geride kalan ülkelerin (Filistin, İsrail, Irak, Cezayir, Ürdün, Mısır, Libya, Fas, Tunus, Umman, Katar, BAE, Suudi Arabistan, Kuveyt, Yemen) ise 0 numaralı ilk grubu oluşturduğu görülmektedir. En yakın komşuluk yöntemine göre kümelerin

oluşturulduğu düşünüldüğünde finansal erişim düzeyi bakımından Türkiye ve İran'ın yakın seviyede olduğu yorumunda bulunulabilir. Ancak 0 numaralı kümede yer alan ülkeler içerisinde gelişmişlik seviyeleri nedeniyle Körfez ülkeleri geride kalan ülkelerden ayırmaktadır. Ayrıca Filistin de içerisinde bulunduğu ekonomik şartlar düşünüldüğünde 0 numaralı kümedeki tüm ülkelerden ayırmaktadır. WEKA kümeleyicisinin EM algoritması sonucunda oluşan küme görselleri aşağıdaki gibidir:

Şekil 2: Kümeleme Görseli

Şekil 3: Kümeleme Görseli

Sonuç

Verinin bilgiye dönüştürülmesindeki geleneksel metot, çözümlenme ve yorumlamaya dayanmaktadır. Günümüzde veri miktarındaki olağanüstü artış sayesinde pek çok alanda verilerin işlenmesi ve bu verilerin değerlendirilerek bilgiye dönüştürülmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu zorunluluk pek çok alanda gerçekleşen gelişmelerin daha hızlı ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesine imkân sağlamaktadır. Bu noktada ise veri madenciliği uygun teknikler kullanarak gizli, önemli ve yararlı bilgileri ortaya çıkarma özelliğiyle oldukça gerekli bir veri analiz tekniğidir. Bu yöntemle, alışlagelmiş analiz tekniklerinden farklı olarak, hem sayısal verilerle hem de sayısal olmayan veriler ile analizler yapılabilmekte ve gizli örüntüler ortaya çıkarılabilmektedir.

Veri madenciliği analizinde kullanılan algoritmaları destekleyen pek çok program geliştirilmiştir ve bu alanda yaygın olarak kullanılan programlardan biri de WEKA programıdır. WEKA, veri madenciliği yöntemlerini destekleyen ve her birine ait pek çok algoritma ile analizler yapabilme özelliğine sahip bir programdır. Söz konusu programı kullanarak yaptığımız kümeleme analizi sonucunda, EM algoritmasıyla üç küme üretilmiştir. Bu kümelerde İran ve Türkiye aynı küme içerisinde yer alırken, Cezayir, Mısır, Irak, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Libya, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen ve Batı Şeria ve Gazze ise bir diğer kümeyi oluşturmaktadır.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi istikrarlı olmasa da ekonomik açıdan büyüme potansiyeli var olan bir bölgedir ve hızla kentleşmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde ekonomik büyüme ve kentleşme finansal erişimi arttırıcı etkenlerdir. OKA ülkelerinin finansal erişimi arttırma yönünde atacağı her adım, ekonomik ve sosyal kalkınma için önemli mesafeler kat etmesini sağlayacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için kamu ve özel kurumların katkıları oldukça önemlidir. Finansal erişimin gelir dağılımını düzeltici etkisi olduğu düşünüldüğünde, bu OKA ülkeleri için oldukça önemlidir ve uzun dönemde bu sorunun giderilmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Albayrak, A. S. (2009). "Türkiye'de Yerli ve Yabancı Ticaret Bankalarının Finansal Etkinliğe Göre Sınıflandırılması: Karar Ağacı, Lojistik Regresyon ve Diskriminant Analizi Modellerinin Bir Karşılaştırılması". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (14): 113-139.
- Aşan, Z. (2007). "Kredi Kartı Kullanan Müşterilerin Sosyo-Ekonomik Özelliklerinin Kümeleme Analizi ile İncelenmesi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17): 256-267.
- Bilen, H. (2009). *Bankacılık Sektöründe Personel Seçimi ve Performans Değerlendirilmesine İlişkin Veri Madenciliği Uygulaması*. (Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Cabena, P., Hadjinian, P., Stadler, R., Verhees, J. ve Zanasi, A., (1998). *Discovering Data Mining: From Concept to Implementation*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Çalış, A., Kayapınar, S. ve Çetinyokuş, T. (2014), "Veri Madenciliğinde Karar Ağacı Algoritmaları ile Bilgisayar ve İnternet Güvenliği Üzerine Bir Uygulama". *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 25(3-4): 2-19.
- Çalış, A. ve Baynal, K. (2016). "Kümeleme Analizi ile Bankacılık Sektöründe Satış Stratejilerinin Belirlenmesi", *Beykent Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 9(1): 13-41.
- Doğan, B. (2008). "Bankaların Gözetiminde Bir Araç Olarak Kümeleme Analizi: Türk Bankacılık Sektörü İçin Bir Uygulama", Doktora Tezi Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ganesh, S. (2002). "Data mining: Should it be included in the statistics curriculum?", The 6th International Conference on Teaching Statistics (ICOTS 6), Cape Town, Güney Afrika.
- Kaygın Y. C., Tazegül A., Yazarkan H. (2016). "İşletmelerin Finansal Başarılı ve Başarısız Olma Durumlarının Veri Madenciliği ve Lojistik Regresyon Analizi İle Tahmin Edilebilirliği", *Ege Akademik Bakış*, 16(1), s.147-159.
- Ketchen, D.Jr. ve Shook, C.L. (1996). "The Application of Cluster Analysis in Strategic Management Research: An Analysis and Critique", *Strategic Management Journal*, 17(6), pp. 441-458.
- Kohavi, R., (2000). "Data Mining and Visualization", *National Academy of Engineering (NAE) US Frontiers of Engineering 2000*, pp.1-8.
- Oğuzlar, A. (2003) "Veri Önışleme", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 21/ Temmuz-Aralık, s. 67-76.

- Özdamar, K. (2004). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi 2*, Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Özkan, Y. (2008). *Veri Madenciliği Yöntemleri, 1. Baskı*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.
- Sarıman, G. (2011). "Veri Madenciliğinde Kümeleme Teknikleri Üzerine Bir Çalışma: K-Means ve K-Medoids Kümeleme Algoritmalarının Karşılaştırılması". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 15(3): 192-202.
- Sumathi, S., Sivanandam, S.N. (2006). *Introduction to Data Mining and Its Applications*. Berlin: Springer.
- Ünlükaplan, Y. (2008). *Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlerin Peyzaj Ekolojisi Araştırmalarında Kullanımı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Adana: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Zhao Chung-Mei ve Luan, J. (2006). "Data Mining: Going Beyond Traditional Statistics", *New Directions for Institutional Research*, (131): 7-16.
- MIT, 2005. www.eecs.mit.edu.tr, Erişim Tarihi: 07.07.2020.

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE AYASOFYA ÇEVRESİNDEKİ MABED VE YAPILARIN TAMİRATLARI (1839-1923)

Muhammed KÖSE

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

muhamkose@gmail.com

Özet

Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinin akabinde yine onun tarafından camiye çevrilerek Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif adını almıştır. Fatih Sultan Mehmed Ayasofya'nın tahribini önlemiş, burada ilk Cuma namazını kıldıktan sonra camiyi kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmiştir. Fatih'ten sonra da Osmanlı padişahları cami-i şerifin çevresinde hem yeni yapılar inşa etmiş hem de gerektiği zamanlarda bunların tamirini de yaptırarak yapının bir bütün olarak Cumhuriyet'e intikal etmesini sağlamışlardır. Biz de bu çalışmamızda, Osmanlı arşiv belgelerini referans alarak, Ayasofya Cami-i Şerifi çevresindeki dinî ve sosyal yapıların günümüze intikaline vesile olan Osmanlı döneminde geçirdikleri tamiratları ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya Camii, Ayasofya Çevresi, Tamiratlar

Abstract

After the conquest of Istanbul by Fatih Sultan Mehmed (Mehmed the Conqueror) in 1453, Hagia Sophia was converted into a mosque by him and took the name The Hagia Sophia Grand Mosque. Fatih Sultan Mehmed prevented the destruction of Hagia Sophia, and after performing the first Friday prayer here, he dedicated the mosque as the first work of his charity. After the Conqueror, the Ottoman sultans both built new buildings around the mosque and also made them repaired when necessary, allowing the building to be inherited to the Republic

as a whole. In this study, we will try to deal with the repairs of the religious and social structures around the Hagia Sophia Mosque during the Ottoman period, which have been instrumental in the transition to the present day, with reference to the Ottoman archive documents.

Keywords: *Ottoman Empire, Mehmed the Conqueror, Hagia Sophia, Around Hagia Sophia, Reparations*

Giriş

Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesinin akabinde yine onun tarafından camiye çevrilerek Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif adını almıştır. Fatih Sultan Mehmed Ayasofya'nın tahribini önlemiş, burada ilk Cuma namazını kıldıktan sonra camiyi kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmiş, yanına sonraları birçok değişikliğe maruz kalacak bir de medrese yaptırmıştır. Fatih'ten sonra gelen Osmanlı padişahları ve hanedanı onun emanetine sahip çıktıkları gibi cami-i şerifin çevresinde hem yeni yapılar inşa etmiş hem de gerektiği zamanlarda bunların tamirini de yaptırarak yapının bir bütün olarak Cumhuriyet'e intikal etmesini sağlamışlardır. Nitekim Fatih'ten sonra cami-i şerife ve çevresine minareler, hamam, kütüphane, sıbyan mektebi, sebil, şadırvan, görevli odaları, türbeler, muhafaza duvarları, imaret ve kayyımhane gibi yapılar eklenerek Ayasofya Camii kapsamlı bir külliye şeklini almıştır. Ayrıca zamanla Ayasofya Cami-i Şerif'in su ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul'un muhtelif bölgelerinden suyolları inşa edildiği gibi cami-i şerif ve meydanında çeşmeler inşa edilmiştir. Adeta bir dinî ve sosyal yaşam halini alan Ayasofya ve çevresi, günümüzde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de İstanbul'un en canlı mekânı haline gelmiştir.

Büyük Ayasofya Civarındaki Mutfak Sakalarına Ait Binanın Tamiri

Ayasofya'da görevli sakalar için tahsis edilen bina ve etrafı zamanla tamire ihtiyaç duyulmuştur. 11 Şubat 1842 tarihli arşiv kaydında;

Ayasofya-i Kebir'in civarında olup mutfak sakaları¹ için tahsis edilen binanın üst kısmı ile diğer yerlerinin tamir edilerek yenilenmesi, duvar ve döşemelerinin tamiri, cam ve çerçeveler ile binadan düşen taş ve kerpiçlerin yenilenmesi, bina çevresinin yeniden inşası, ahırdaki yemliklerin tamiri ve eskiyen her şeyin yenilenmesi gerektiğine yer verilmiştir. Bütün bu tamirler için 15.738.5 kuruş tahsis edilmiştir (BOA. TS.MA.e. 636/64).

Ayasofya-i Kebir Dersiamı es-Seyyid Mehmed Veliyüddin Efendi'nin Hanesinin Tamiri

Osmanlı Devleti sadece cami gibi kutsal mabetleri onarmakla kalmamış oralarda görev yapan din görevlilerin hanelerini de tamir etmiştir. Nitekim Cami-i Şerif dersiamlarından es-Seyyid Mehmed Veliyüddin, Evkaf-ı Hümayuna başvurarak *Küçük Ayasofya*²'daki evinin tamir edilmesini istemiştir. Onun isteği üzerine tamir için hazırlanan keşif raporunda bunun için 2.337 kuruşa ihtiyaç duyulduğuna yer verilmiştir. Konu Meclis-i Vala'ya taşınmış, Meclis-i Vala da mezkûr evin tamiri için belirlenen fiyatın yarısının tahsis edilmesini kararlaştırmıştır (BOA. MVL. 114/115:4).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Bitişindeki Büyük Medresenin Tamiri

Ayasofya'nın Fossati kardeşler tarafından 1847-1849 yıllarındaki büyük büyük tamiri sırasında muvakkithanenin inşasına da başlanmıştır. Muvakkithane ile tamirine başlanacak olan türbe, medrese

¹ Saka: Evlere, çeşmeden, ırmaktan vb. genellikle hayvan sırtında su taşımayı meslek edinmiş kimse.

² Küçük Ayasofya Camii, XVI. yüzyılın başlarında II. Bayezid döneminin Kapıağası Hüseyin Ağa tarafından camiye çevrilmiş bir Bizans kilisesidir. Yapı, şimdiki binası ile Ayasofya'nın da kurucusu olan Iustinianos tarafından 540 yılına doğru inşa ettirilmiştir. Cami-i Şerif, İstanbul'un Marmara'ya bakan güney surlarının iç tarafında Kadirga Limanı ile Cankurtaran semtleri arasında yer almakta olup daha sonra bu yapının efrasında türbe, zaviye, medrese, sıbyan mektebi ve hamam yapılarak Küçük Ayasofya Külliyesi'ne dönüşmüştür. (Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", *TDVİA*, Cilt. 26, Ankara 2002, ss.520-522, s.520-522).

ve diğer yapılar için 1851'de 741 kese tutarında keşif defteri düzenlenmiştir. (Akgündüz vd. 2006: 275-276).

Abdülmecid saltanatının ilk yılında (1839) üç minarenin külah kurşununun yenilenmesi, suyolları tamiri medreseye fanus yapımı gibi bazı küçük imalatlar için 1.613 kuruş, 1840 yılında Mahfil-i Hümayun'a kandil alımı dahil medresenin suyolları ve minare kurşunlarının tamiri için 671 kuruş, 1841'de medrese içindeki Cuma şeyhi odası için 1.801.5 kuruş ve medresenin bazı mahallerinin tamiri için 402 kuruş harcanmıştır. 1845-1859 yılları arasında Ayasofya Medresesi'nin çamaşırhanesinin, vakıf odasının, suyolunun tamiri, kiremitlerinin aktarılması, lağımının temizlenmesi, muvakkithanenin tamiri, Hacı Nesip Efendi ve Hasan Efendi'nin odasının tamiri, kat helalarının tamiri, kurşunlarının yenilenmesi ve sair başka tamirleri için toplamda 54.747.40 kuruş harcanmıştır (Diker 2010: 70,71,74). Evkaf-ı Hümayun Nezareti Meclis-i Vala'ya başvurarak Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif bitişiğindeki *büyük medresenin*³ saçak ve çatısının tamiri, ocaklarının

³ Ayasofya Medresesi, Ayasofya Camii etrafında Türkler'in inşa ettikleri külliye parçalarından biridir. İstanbul'un fethinden hemen sonra ilk ihtiyacı karşılamak üzere Ayasofya'nın yanındaki papaz odaları medrese haline getirilmişti. Ayasofya Medresesi ise bizzat Fatih Sultan Mehmed'in vakfi olarak cami yanına inşa edilmiştir. İki katlı olduğu anlaşılan medresenin müderrisleri arasında Molla Hüsrev ile Ali Kuşçu da bulunmaktadır. (Semavi Eyice, "Ayasofya Medresesi", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul 1991, ss.214-215, s.214). Ayasofya Medresesi, 1466'da Ayasofya Camii'nin kuzeybatı tarafında, arada bir yol geçecek mesafede inşa edilmiştir. Yapıya, 1481'den önce eski merdiven kulesinin bulunduğu güneybatı köşesine bir de minare eklenmiştir. (Esengül Yıldız Altunbaş, "İstanbul Ayasofyası Tarihi Çevre (18. Ve 19. Yüzyıllar İçinde Değişim ve Dönüşümler)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.44). 16. Yüzyılın ikinci yarısında Kanuni'nin sadrazamlarından Semiz Ali Paşa'nın hizmetindeki muallim Ali el-Arabi İlyasın Ayasofya Medresesi'nin medrese olmadan önceki yeri için şu bilgileri aktarmıştır: "...şimdiki halde Ayasofya'nın Medresesi yerinde iki büyük havzlar (havuz) var idi ve anları için anda cem' (toplanmak) olup, kimi soyunup havz içinde yüzer ve kimi ayağ üstünde durup seyri derdi. Ta ahşam (akşam) olunca seyran ederlerdi. Ve dahi dirler ki Ayasofya'nın çevre yanında üç yüz hücre var idi...". (Ayşegül Muhcu, Ali El-Arabî İlyas'ın Evsâf-ı Binâ-yı İstanbul ve Binâ-yı Ayasofya Adlı Eseri (Tahlil ve

derz ve kurşunlarının da değiştirilmeye muhtaç olduğunu ileri sürmüştür. Mezkûr nezaret bu tamirler için 6.300 kuruş paraya ihtiyaç olduğunu da belirtmiştir. Meclis-i Vala, mezkûr nezaretin talebini görüşerek uygun bulmuş ancak talep edilen 6.300 kuruş yerine 6.000 kuruş paranın Ayasofya Camii'nin tamiri için tahsis edilen 257 kiseden karşılanmasını kararlaştırmış ve konuyu padişahın onayına sunmak üzere Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *İ.MVL. 256/9550:1*). Sadaret Makamı, Meclisin kararını 18 Nisan 1853'te padişahın onayına sunmuştur (BOA. *İ.MVL. 256/9550:3*).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 10 Ağustos 1858 tarihinde Sadaret Makamına arz ettiği raporda; yapılan keşif ve incelemeler neticesinde Ayasofya-i Kebir Medresesi'ne ait 5 bab/adet odanın üstünün kurşun ile kaplanmasına gerek olduğunu ve bunun için 35.900 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir (BOA. *A.AMD. 87/26*). Ancak medresenin tamir edilip edilmediği tespit edilememiştir.

Dahiliye Nezareti'ne ait 11 Mayıs 1863 tarihli bir iradeden, Ayasofya-i Kebir Medresesi'ne ait bazı yerlerin tamire ihtiyaç olduğu yönünde bir başvurunun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı iradede, yapılması planlanan tamirat için ön keşfin yapıldığı ve bu tamiratın 16.310 kuruş ile tamamlanabileceğine yer verilmiştir. Dahiliye Nezareti Meclisi kendilerine gelen bu talebi, mezkûr tutarın kat'i bir şekilde aşılmamak, tamiratın titizlikle ve ruznamçesi tarafından yapılması şartıyla onaylamıştır. Bir gün sonra (12 Mayıs'ta) mezkûr meclis onayladığı iradeyi padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına göndermiştir (BOA. *İ.DH. 508/34579*). Bunun yanı sıra Sultan Abdülaziz (1861-1876) Dönemi'nde medrese ve Ayasofya Vakfına ait dükkanlar yıkılmış ve medrese yıkıldıktan kısa bir süre sonra, Ayasofya'nın batısında, atriumun kuzeyindeki ilk medresenin yakınına yenisi inşa edilmiştir.

Metin), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Nisan 2019, s.111).

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında da medresenin tamiri yapılmıştır. 1924 yılına kadar kullanılan Sultan Abdülaziz dönemi yapısı olan medrese yıkılmıştır (Altunbaş 2016: 77,81). Tarihi tespit edilemeyen Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ait bir defterden, Ayasofya-i Kebir Medresesi'nin suyollarının kurşun borularının 600 kuruş karşılığında yenilediği anlaşılmaktadır. 600 kuruştan 510 kuruş yenilenen 85 adet boruya 40 kuruş da suyolcusuna yevmiye olarak ödenmiştir (BOA. *EV.HMH.d. 9032:2*).

Ayasofya Hamamı'nın Tamirati

Ayasofya Hamamı (Çifte Hamam) I. Mahmud'un Ayasofya Camii civarında yaptırdığı kütüphaneye gelir sağlamak üzere inşa edilmiş olup mermerleri *Marmara nahiyesinde* getirilmiştir. (Akgündüz vd: 2006: 22). Evkaf-ı Hümayun Nezareti Dahiliye Nezaretine başvurarak *Ayasofya Hamamı'nın*⁴ büyük kubbelerindeki kurşunlarıyla sair yerlerinin tamirati için yaptıkları keşif sonucunda 5.0814 kuruş tutarında bir keşif bedelinin çıktığını belirtmiş ve tamirat için izin talebinde bulunmuştur. 1 Şubat 1861'de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin talebini görüşen Dahiliye Meclisi 2 Şubat'ta mezkûr nezaretin talebini padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına iletmiştir(BOA. İ.DH. 467/31266).

Meclis-i Vükelaca alınan ve 9 Temmuz 1917 tarihinde Dahiliye, Ticaret, Ziraat ve Maarif Nezaretlerine tebliğ edilen karardan, *Ayasofya Hamamı'nın* sergi olarak kullanılması yönünde *Encümen-i Daniş* tarafından bir talebin olduğu anlaşılmaktadır. *Encümen-i*

⁴ Eminönü İlçesi'nde, Sulatanahmet'te Ayasofya'nın güney yönünde yer almaktadır. İstanbul'daki hamamların en büyüklerinden ve görkemlilerinden olup I. Süleyman'ın başhasekisi Hürrem Sultan tarafından 1556-57'de inşa ettirilmiştir. "Ayasofya Hamamı" olarak da bilinen bu yapının tasarımı Mimar Koca Sinan'a aittir. Çifte hamam olarak tasarlanan bina kuzey-güney doğrultusunda uzanır. (M. Baha Tanman, "Haseki Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt.4, TTV, İstanbul 1994, ss.4, s.4). Semavi Eyice, hamamın erkeklere ait kısmın kapısı üzerindeki, Hüdayi mahlaslı şair tarafından yazılan manzum kitabesindeki tarihten hamamın 1553 yılında inşa edildiğini ileri sürmüştür. (Semavi Eyice, "Ayasofya Hamamı", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul 1991, ss.211-212, s.211).

Daniş'in talebi ilk olarak Maarif Nezaretinde görüşülmüş ve Maarif Nezareti 30 Haziran 1917'de; sergi haline dönüştürülmesi düşünülen *Ayasofya Hamamı'nın* mimari açıdan sergiye uygun olmadığını ve memleketin sağlık açısından hamam olarak kullanılmasına ihtiyacı olduğunu ve bu yönüyle daha elverişli olacağını ileri sürerek olumsuz karar vermiştir. Ancak Meclis-i Vükela, hamamın orijinal mimarisinin ihlal edilmemek ve değişecek yerlerinin aslına uygun bir şekilde tamir edilmesi şartıyla müze için uygun bir yer tesis edilene kadar sergi olarak kullanılması yönünde karar vermiştir (BOA. MV. 208/97).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif Avlusundaki Sebilin Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden 25 Mayıs 1906 tarihinde Şura-yı Devlet Meclisine gönderilen 263 numaralı tezkirede Evkaf nazırı, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin köşesinde ve Adliye Dairesinin önündeki sebilin⁵ kurşunları ile sair bazı yerlerin tamire muhtaç olduğu ileri sürerek bunun için bir keşif raporu hazırladığını ve bu rapor doğrultusunda yapımı planlanan tamiratın *sim Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 10.975 kuruşa tekabül edeceğini belirtmiştir. Mezkûr nazır, tamirat işinin aslına uygun ve layıkıyla yapılması gerektiğine dikkat çekerek tamir edilmesi planlanan kurşunların *Hazine-i Evkaf-ı Hümayun* kurşun müteahhidinin ve diğer sair tamiratların da tamirat memurunun uhdesine emaneten verilmesini istemiştir. Son olarak nazır, tamir için gerekli olan paranın 1905 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. ŞD. 176/51). Evkaf Nazırının yukarıda zikredilen tamirat talebi Şura-yı Devlet'in Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra 23 Temmuz'da meclis

⁵ Ayasofya'ya komşu olan ve onun cami olarak vakfedilmesinden çok sonra yapılmış iki sebil binası vardır. Bunlardan birincisi caminin dış avlu duvarının güneybatı köşesinde bulunmaktadır. Hangi tarihte ve kim tarafından vakfedildiğine dair bir kayıt yoktur. Ayasofya'daki ikinci sebil avlunun içinde, güney tarafındaki yan girişin başındadır. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen yapı, mimari üslubundan ötürü XVIII. yüzyıla tarihlenen bir eserdir. (Semavi Eyice, "Ayasofya Sebilleri", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul 1991, ss.216, s.216).

tarafından onaylanarak padişahın imzasına sunulmak üzere 1386 numaralı tezkire ile Sadaret Makamına iletilmiştir (BOA. İ.EV. 41/48:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen talebi 4 Ağustos'ta 1929 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah da 16 Eylül 1906'da onaylamıştır BOA. İ.EV. 41/48:3). Sadaret Makamı iki gün sonra 18 Eylül'de padişahın onay yazısını 1720 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine havale etmiştir (BOA. BEO. 2912/218383).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif İmaretinin Tamiri

Evkaf-ı Hümayun nazırı 1 Nisan 1892'de Şura-yı Devlet'e göndermiş olduğu tezkirede; *Ayasofya İmaretinin*⁶ kurşunlarıyla sair mahallerinin tamire muhtaç durumda olduğunu ifade ederek usul üzere ilgili kısımlar konusunda bir keşif raporu hazırladıklarını ve buna göre bahsi geçen tamirat için, *Mecidi* 19 kuruş hesabıyla, 6.491 kuruş paraya ihtiyaç olduğuna yer vermiştir. Evkaf-ı Hümayun nazırı ayrıca tamirat işinin itina ve mükemmel bir şekilde yapılması için söz konusu işin ihalesini Evkaf-ı Hümayun tamirat memuru ile kurşunların imalatının yapıldığı *Mekteb-i Sınai* kurşun memuruna vermeyi planladıklarını beyan etmiştir. Evkaf-ı Hümayun nazırı son olarak da mezkûr tamirat için gerekli olan paranın *Ayasofya Vakfının* 1890 tarihli bütçesinden karşılanabileceğini belirtmiştir (BOA. İ.ŞD. 117/7054:1). Şura-yı Devlet Dahiliye Meclisi, Evkaf-ı Hümayun nazırının talebini görüşükten sonra onaylayarak 26 Nisan'da Sadaret Makamına iletmıştır (BOA. İ.ŞD. 117/7054:1). Sadaret

⁶ Ayasofya İmareti, Sultan I. Mahmud tarafından Ayasofya Camii'nde girilen büyük ve ek binaların inşası esnasında yapılmıştır. Yapının 1742-43'te inşa edildiği düşünülmektedir. Hammer, çiçeklerle bezenmiş Ayasofya aşhane-imaratinin bizzat padişah tarafından açılışının yapıldığını, bu vesileyle davetlilere ikramlarda bulunduğu, vakıf mütevellisi ile mimarbaşı ve bina eminine de hil'atler giydirildiğini aktarmaktadır. Sultan I. Mahmud Ayasofya'ya şadırvan, kütüphane, sıbyan mektebi ve bu aşhane-imareti ilave ettirmek suretiyle onu külliye durumuna girmesini sağlamıştır. (Semavi Eyice, "Ayasofya İmareti", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul 1991, ss.212, s.212).

Makamı da *Ayasofya İmaretinin* tamirâtı ile ilgili Şura-yı Devlet'in kararını 5 Mayıs 1892'de padişahın onayına sunmuş padişah da 7 Mayıs'ta onaylamıştır ((BOA. İ.ŞD. 117/7054:3).

En çok geçmeden imaretin yeniden tamiri gündeme gelmiştir. Nitekim Evkaf Nezareti nazırı 22 Kasım 1895 tarihinde Şura-yı Devlet'e göndermiş olduğu 576 numaralı tezkirede; Sultan I. Mahmud'un yaptırdığı *Ayasofya-i Kebir İmaretini Amiresi'nin* tamiratını talep etmiştir. Buna göre Evkaf nazırı, 1880 senesinden beri mezkûr imaretin tamir edilmesi için beş defa müracaatta bulunup beş ayrı keşif defteri hazırladıklarını ifade etmiştir. Bu beş ayrı keşif defterinin nezaretin mezuniyet dairesinde mevcut olduğunu belirten nazır, son keşif defterinin Şehremaneti Müdürlüğü tarafından onaylandığını ve beş ayrı kalemde yapılacak tamiratın toplamda *Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 9.205 kuruşa tekabül edeceğini beyan etmiştir (BOA. ŞD. 136/88). Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin *Ayasofya-i Kebir İmaretini Amiresi'nin* tamiri talebini içeren tezkiresini görüşen Şura-yı Devlet, mezkûr nezaretin talebini yerinde görerek 11 Ocak 1896'da Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. İ.EV. 12/17:1). Sadaret Makamı 29 Ocak'taki Şura-yı Devlet'ten gelen kararı 11 Ocak'ta padişahın onayına sunmuş padişah da 2 Şubat 1896'da kabul etmiştir (BOA. İ.EV. 12/17:3).

Ayasofya-i Kebir İmaretindeki Görevlilere Ait Odanın Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin 16 Haziran 1906 tarihinde Şura-yı Devlet Meclisine göndermiş olduğu tezkirede Evkaf nazırı, *Ayasofya İmaretini* dahilinde ve *mahzen-i evrak* (evrak deposu) karşısındaki vazife koçanlarının hizmetine verilmiş odanın tamire ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Mezkûr nazır, bunun için bir keşif raporu hazırladıklarını ve buna göre tamirat işinin *sim Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 8.500 kuruş ile yapılabileceğini ve tamirat işinin işi usulüne ve aslına göre yapacağını taahhüt eden müteahhit *Nezhes Bey'e* 8.500 kuruş karşılığında ihale edildiğini beyan etmiştir. Evkaf nazırı son olarak tamirat için gerekli paranın 1906 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Şura-yı

Devlet, Meclisi Evkaf Nezaretinden gelen talebi onaylamış ve padişahın imzasına sunmak üzere 31 Temmuz 1908'de Sadaret Makamına 1500 numaralı tezkire ile havale etmiştir (BOA. *İ.EV.* 48/45:1). Sadaret Makamın Şura-yı Devlet'ten gelen kararı 5 Ağustos'ta 2169 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah dahi Evkaf Nazırının talebini 10 Ağustos'ta imzalamıştır ((BOA. *İ.EV.* 48/45:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 10 Ağustos'ta 276 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletmiştir (BOA. *BEO.* 3373/252928.).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin Kayyımhanesinin Tamiri

1856'da Ayasofya avlusundaki kayyım hanesinin kiremitlerinin taşınması için 190 kuruş bir yıl sonra da kayyım odası kurşunu ve kiremitlerinin yenilenmesi için de 1.960 kuruş tahsis edilmiştir (Akgündüz vd. 2015: 576-577). 1892'de, Ayasofya Camii kayyım ve müezzin odalarının tamiri için 1601 kuruş tutarında keşif bedeli çıkartılmış ve bu tutardan 141 kuruş eksiltme yapılarak tamirin 1460 kuruşa yapılmasına karar verilmiştir (Akgündüz vd. 2015: 620).

Evkaf-ı Hümayun nazırı 22 Eylül 1903 tarihinde Şura-yı Devlet'e 449 numaralı tezkire ile başvurarak *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Kayyımhanesinin*⁷ tamire muhtaç olduğunu ve gerekli tamiratın kapsamı hususunda bir keşif raporu hazırladıklarını ve buna göre tamirat için *sim mecredi* 19 kuruş hesabıyla 5.300 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirterek gerekli olan paranın 1901 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir. Evkaf nazırının talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nde görüşüldükten sonra Şura-yı Devlet tarafından 21 Kasım 1903'te onaylanarak padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına iletilmiştir (BOA. *ŞD.* 35/39:1). Sadaret Makamı da kendisine ulaşan talebi 5 Aralık'ta 2494 numaralı tezkire

⁷ Kayyum, cami hademesi, kayyum ve müteveli anlamındadır. Bk: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Akaydın Kitabevi, Ankara 2009, s.498.

ile padişahın onayına sunmuş ve padişah ise 6 Ocak 1904 tarihinde onaylamıştır (BOA. ŞD. 35/39:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 9 Ocak'ta Evkaf Nezaretine bildirmiştir (BOA. BEO. 2250/168733).

Ayasofya-i Kebir Cami-inin Civarındaki Büyük Sultanların Türbelerinin Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti Dahiliye Nezareti'ne başvurarak, Ayasofya-i Kebir civarındaki türbeler⁸ ile türbedar evlerinin mutfaklarının tamir edildiğini ve bunun için toplam 12.908.5 kuruşun harcandığını ve bu paranın Sultan Abdülhamid Han evkafından karşılanmasını talep etmiştir. Dahiliye Nezareti Evkaf-ı Hümayunun talebini 3 Ağustos'ta görüşerek onaylamış ve Ağustos'ta padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. İ.DH. 527/36455).

Sultan türbeleri 1868'de yeniden tamir edilmiştir. Nitekim Şura-yı Devlet'e ait 379 numaralı ve 5 Temmuz 1868 tarihli iradesi söz konusu tamir ile ilgili detaylı bilgiler içermektedir. Buna göre Evkaf-ı Hümayun Nezareti Şura-yı Devlet'e tespit edilemeyen bir tarihte başvurarak mezkûr cami-i Şerif havalisindeki *selatin-i azam* (büyük sultanlar) türbelerinin 6.900 kuruş karşılığında tamir edilmesi için padişahın onayı olduğunu ancak tamiratın nihayetine değin bu masrafın 7.946 kuruşa yükseldiğini ve bu farkın Maliye Nezaretince karşılanıp paranın tamamının tamiri yapan Nikola kalfaya ödenmesi hususunda 27 Mayıs 1868'de talepte bulunmuştur. Şura-yı Devlet, mezkûr nezaretin talebini değerlendirerek 4 Temmuz'da Maliye Nezareti'ne sevk etmiştir. Söz konusu iradede ayrıca ortaya çıkan

⁸ Iustinianos tarafından inşa edilen Ayasofya Kilisesi'nden önce yapıldığı düşünülen Ayasofya vaftizhanesi, Fatih döneminde komşusu olan yapı camiye dönüştürüldüğünde, burada yakılan kandillerin yağlarının depolandığı bir anbar olarak kullanılmıştır. Bu durum 1453'ten 1639'a kadar sürmüş ve ancak bu tarihte sona ermiştir. (*Semavi Eyice Külliyyatı I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015, s.876).

farkın *Sultan Murad Han türbesinin*⁹ başındaki sokağın yapılmasından kaynaklandığına yer verilmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 7/351:1). Şura-yı Devlet ile Maliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar sonucunda, Şura-yı Devlet mezkûr tamirat esnasında meydana gelen farkın Maliye Nezaretince ödenmesi hususunu 13 Temmuz'da padişaha sunulmak üzere Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 7/351:3).

Evkaf-ı Hümayun Nazırı imzalı 26 Şubat 1908 tarihinde Şura-yı Devlet Makamına gönderilen 837 numaralı tezkirede Evkaf nazırı, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif havalisindeki padişah türbeleri kurşunları ile sair kısımlarının tamire muhtaç olduğunu ileri sürerek bunun için bir keşif raporu hazırladıklarını belirtmiştir. Mezkûr nazır, söz konusu tamiratı iki kısma ayırdıklarını ve kurşunların tamiratının 3.496 kuruş, sair yerlerin tamiratının ise 34.641 kuruş olmak üzere toplam 38.137 kuruşa yapılacağını ve bu onarım için padişahın daha önceden onay verdiğini ifade etmiştir. Evkaf nazırı kurşun tamirat işinin 3.496 kuruş ile müteahhit Halet Efendi'nin uhdesine verildiğini ancak tamiratın bitiminde Halet Efendi'nin keşif defterinde belirtilenden fazla iş yaptığını öne sürerek 3.479.5 kuruş daha istediğini ve bunun üzerine konunun *Şehremaneti idaresine* intikal ettiğini fakat *Şehremaneti*'nin de Halet Efendi ile aynı fikirde rapor verdiğine dikkat çekerek aradaki farkın, kurşun tamirat masrafının 1905 bütçesinden ödenmesini talep etmiştir (BOA. *ŞD.* 186/70). Evkaf nazırının talebi Maliye Dairesinde görüşüldükten

⁹ Sultan III. Murad, Ocak 1595'teki ölümünden sonra on dokuz şehzadesiyle birlikte Ayasofya Camii haziresine gömülmüş, daha sonra III. Mehmed'in emriyle başmimar Davud Ağa tarafından türbesinin inşasına başlanmıştır. Türbe ancak 1599'da Dalgıç Ahmed Ağa tarafından tamamlanabilmiştir. Türbede III. Murad'dan başka hasekisi Safiye Sultan, yirmi şehzadesi, yirmi üç kızı, III. Mehmed'in iki kızı ve üç şehzadesi, I. Ahmed'in oğlu Kasım ile Sultan İbrahim'in bir şehzadesi ve iki kızı olmak üzere toplam elli dört kişi gömülmüştür. (İsmail Orman, "Murad III Türbesi", *TDVİA*, Cilt:31, İstanbul 2006, ss.176-177, s.176-177). Ayrıca bkz: Ayşegül Damla Gürkan, *The Hagia Sophia Mausoleums, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

sonra Şura-yı Devlet Meclisinde onaylanmıştır. Şura-yı Devlet aldığı kararı padişahın onayına sunulmak üzere 22 Nisan 1908'de 325 numaralı tezkire ile Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *İ.EV.* 48/14:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen onay yazısını 6 Mayıs'ta 1183 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah 19 Haziran'da onaylamıştır (BOA. *İ.EV.* 48/14:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 23 Haziran'da 196 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine göndermiştir (BOA. *BEO.* 3342/250616).

Ayasofya-i Kebir Cami-i Yakınındaki Sultan Türbeleri, Kütüphane ve Şadırvanının Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 11 Haziran 1896 tarihinde Şura-yı Devlet'e gönderdiği 172 numaralı tezkirede; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif havalisindeki Sultan *I. Mustafa*¹⁰, Sultan *III. Murad*¹¹ ve Sultan *II. Selim*'e¹² ait türbeler ile kütüphane ve sair bazı yerlerin tamire muhtaç olduğundan bahsederek bunların tamiri için keşif raporu

¹⁰ Sultan I. Mustafa 21 Ocak 1639'da birdenbire öldüğünde, İstanbul'da mevcut olan padişah türbeleri, önceki sultan ve şehzadelerin mezarları ile dolu olduğundan ona yer kalmamıştı. Bunun üzerine Evliya Çelebi'nin babasının hatırlatmasıyla Sultan I. Mustafa'nın naaşı Ayasofya-i Kebir'in haremindedir bulunan ve eskiden beri yağhane kubbesi olan kargir binanın içine defnedildi. Sultan I. Mustafa'nın eski Vaftizhane'ye gömülebilmesi için, yapının esas bünyesinde bazı değişikliklere gerek duyulmuştur. Yeni bir kapı açılmış, esas giriş pencere biçimine sokulmuş, içeride duvarlar Kur'an ve cüzler konulması için dolaplar yapılmak üzere oyulmuş ve muhtemelen bu esnada duvarlar sıvanarak üstlerine nakışlar yapılmıştır. (*Semavi Eyice Külliyyatı I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015, s.879,880,881).

¹¹ Ayasofya bahçesindeki dört türbenin, kapıdan girişte üçüncüsü, III. Murad'a ait olup Koca Mimar Sinan'ın halefi, Hassa Mimarbaşı Davut Ağa tarafından sultanın vefatından dört yıl sonra inşa edilmiştir. (Ahmet Akgündüz, Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.186).

¹² Sultan II. Selim'in türbesinin yapımına yine Sultan'ın kendisinin verdiği emir ile 1573-1574'te Ayasofya Camii'ne ilaveler yapılırken başlanmıştır. Türbe tamamlanmadan vefat eden padişah önce aynı alanda kurulan otağ içine gömülmüş, yapı 1576-77'de bitirildiğinde buraya nakledilmiştir. (Zeynep Hatice Kurtbil, "Selim II Türbesi", *TDVİA*, Cilt:36, İstanbul 2009, ss.418-420, s.418-419).

hazırladıklarını beyan etmiştir. Mezkûr nezaretin beyanına göre Mahlulat Müdürü Faik Bey Efendi, söz konusu tamirat için *Mecidi*¹³ 20 kuruş hesabıyla 38.130.5 kuruş keşif bedeli çıkarmış ve keşif defteri Şehremaneti Müdürlüğüne gönderilmiştir (BOA. ŞD. 138/21). Şura-yı Devlet, Evkaf Nezaretinden gelen tezkireyi Dahiliye Meclisinde görüşerek onaylamış ve 25 Haziran'da Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. İ.EV. 13/68:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen karar mazbatasını 299 numaralı dilekçe ile 3 Temmuz'da padişahın onayına sunmuş (BOA. İ.EV. 13/68:3) ve padişah 4 Temmuz'da onaylamıştır (BOA. İ.EV. 13/68:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 8 Temmuz'da Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletmiştir (BOA. BEO. 808/60579). Ancak tamirat bitiminde Ayasofya Cami-i Şerif havalisindeki şadırvanın¹⁴ da tamire dahil edildiği ve bundan ötürü tamirat bedelinin 55.577.5 kuruşa yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira Evkaf-ı Hümayun Nezareti 13 Nisan 1897'de Şurayı Devlet'e gönderdiği 91 numaralı tezkire ile tamirat işinde meydana gelen bu farkın müteahhit Faik Bey'e ödenmesini talep etmiştir (BOA. BEO. 953/71453). Ancak takip eden bir yıl içinde

¹³ Mecidiye, Osmanlı Padişahı Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılı münasebetiyle 1844 yılında onun adına basılan altın ve gümüş paraların genel adıdır. Bu tabir, daha çok 20 kuruş değerindeki gümüş sikkeleri belirtmek üzere yaygın olarak kullanılmıştır. Gümüş mecdiyeler halk arasında "beyaz mecdiye, sim mecdiye" olarak anılmıştır. Mecdiyelerin bir yüzünde Abdülmecid'in tuğrası ile cülusunun kaçınıcı yılında basıldığını gösteren kayıtlar, diğer yüzünde darp yeriyile cülus tarihi olan 1255 rakamı bulunur. Mecdiyelerin İstanbul dışında Edirne, Mısır ve Tunus'ta basılmış örnekleri de mevcuttur. (Dia, "Mecidiye", *TDVİA*, Cilt.28, Ankara 2003, ss.239, s.239).

¹⁴ Ayasofya Şadırvanı, Sultan I. Mahmud tarafından bu camide girilen bazı tamir ve ek binaların inşaatı esnasında 1740-41 yılında yaptırılmıştır. Caminin uzun süredir kullanılmayan batı tarafındaki girişi ile karşısındaki sibyan mektebi arasındaki sahada inşa edilmiştir. Ayasofya Şadırvanı, başlıkları mukarnaslı sekiz mermer sütuna dayanan geniş açıklıklı sivri kemerli bir revaka sahiptir. Yapıldığı yıllarda Türk sanatı Batı'dan alınan barok üslubun tesirlerini göstermeye başlamasına rağmen şadırvan, genel mimarisi ile sütunlu revakı, kemerleri ve yapının bütününe hâkim olan çizgileri itibarıyla klasik Türk üslubu geleneklerine bağlıdır. (Semavi Eyice, "Ayasofya Şadırvanı", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul 1991, ss.217, s.217).

ya şadırvanın eksik ya da hiç tamir edilmediği ya da şadırvanın tamamının ya da bir kısmının yeniden tamir edildiği anlaşılmaktadır. Zira 14 Nisan 1898 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nazırı tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen 58 numaralı tezkirede, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif civarındaki şadırvanın tamiri için yapılan keşif ve tamirin kimler tarafından ne kadar ücretle hangi şartlarda yapılacağından bahsedilmektedir. Buna göre tamire muhtaç şadırvan için Mühendis *Daranko*, Osmanlı lirası 100 kuruş hesabıyla 20 bin kuruşluk bir keşif bedeli hazırlamıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti söz konusu tamirat hakkında *Müze-i Hümayun Müdüriyetini* bilgilendirmiştir. Mezkûr nezaret, tamir işini Mühendis *Daranko* ile *Müze-i Hümayun'dan* bir memura tevdi' etmiş ve sebilin tarihi eser olması hasebiyle tadilat işinin aslına uygun ve itinayla yapılmasını istemiştir. Evkaf Nezareti tamirat için gerekli olan paranın 1897 yılı bütçesinden karşılanmasını Şura-yı Devlet'ten talep etmiştir (BOA. ŞD. 144/51:1). Evkaf-ı Hümayun nazırının talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra 28 Temmuz'da karara bağlanmıştır. Şura-yı Devlet, şadırvan tamirine Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin talebi ve güvencesi karşılığında onay vermiş ancak lazım olan paranın 1897 senesi yerine 1896 senesi bütçesinden arta kalan paradan karşılanmasına karar vermiştir (BOA. Y.A.RES. 93/78:5). Şura-yı Devlet aldığı kararı padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına havale etmiştir. Sadaret Makamı 8 Temmuz'da padişahın Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif şadırvanı tamir talebinin onayladığını Evkaf-ı Hümayun Nazırına bildirmiştir (BOA. Y.A.RES. 93/78:1).

Mezkûr şadırvan 1903 yılında bir daha tamir edilmiştir. Zira 1 Şubat 1903 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden Şura-yı Devlet'e gönderilen 586 numaralı tezkire söz konusu tamirat hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre bahsi geçen şadırvanın keşif bedelini çıkarması için Mimar *Daranko Efendi* görevlendirilmiş ve *Daranko* bunun için 20 bin kuruşluk keşif bedeli çıkartmıştır. Bu bedelin 1898 senesi bütçesinden karşılanması padişah tarafından onaylanmış ve tamirat işi Mimar *Daranko'nun*

uhdesine verilmişti. Ancak *Daranko Efendi* tamirat esnasında ikinci bir keşif raporu hazırlayarak şadırvanın kubbe ve saçaklarının işlenmiş çiçeklerle süslenip oymalarının kabartmalı olmasından ötürü bunların aslına uygun ve itina ile tamire ihtiyaç duyduğunu ileri sürerek 15.970 kuruş daha talep etmiştir. Evkaf nazırı *Daranko Efendi*'nin bu talebini onaylayarak bahsi geçen 15.970 kuruşun 1900 senesi evkaf bütçesinden karşılanması hususunu Şura-yı Devlet'e bildirmiştir (BOA. ŞD. 161/12.). Evkaf nazırının talebi Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra kabul edilmiştir. Şura-yı Devlet üyelerince onaylanan karar 1 Mart 1903 tarihinde 3446 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunulmak üzere Sadaret Makamına iletilmiştir (BOA. ŞD. 33/34:1). Sadaret Makamı Evkaf nazırının talebini 17 Mart'ta padişahın onayına sunmuş ve padişah ise 9 gün sonra 26 Mart'ta onaylamıştır (BOA. ŞD. 33/34:3). Bunun üzerine tadilat hemen başlamış ve birkaç aylık süre zarfında tamamlanmıştır. Ancak ilk etapta tadilat için çıkarılan keşif bedelinde tadilatın bitiminde bir artış olmuştur. Muhtemelen tadilat sürecinde keşif defterinde belirtilen unsurların dışında tamire muhtaç duyulan kısımlar tamir edilmişti. İşin başında Mimar *Daranko Efendi*'nin uhdesine 35.970 kuruşa ihale edilen şadırvan tamirata, işin bitiminde *Şehremaneti Müdürlüğü*nce çıkarılan ikinci keşif defteri ile 38.030 kuruş 30 paraya yükselmiştir. Evkaf Nazırı 29 Eylül 1903'te Şura-yı Devlet'e göndermiş olduğu 467 numaralı tezkire ile aradaki 2.060 kuruş 30 para farkın 1901 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. ŞD. 164/39).

Şura-yı Devlet'e ait 24 Temmuz 1889 tarihli ve 130 numaralı iradeden Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin yakınındaki *Sultan Mustafa Han, Sultan III. Mehmed, Sultan III. Murad* ve *Sultan Süleyman*'ın türbelerindeki kurşunların yenilenmesi ve tamiri için başvuruda bulunduğu tespit edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Dolmabahçe, Üsküdar ve daha başka yerlerdeki başka cami ve türbelerin de dahil olduğu tamirat ve yenileme işlemini kurşuncu müteahhidi *Ali Ağa*'ya *Mecidi* 19 kuruş hesabıyla 19.19.573.5 kuruşa ihale etmiştir (BOA. İ.ŞD. 98/5830:3).

Evkaf-ı Hümayun Nazırı 22 Mart 1906 tarihli ve 37 numaralı Şura-yı Devlet'e intikal eden tezkirede, yakın zamanda meydana gelen fırtınadan ötürü Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif yakınındaki padişahlara ait türbe-i şeriflerin bazı yerlerinin hasar gördüğünü ve kurşunlarının düştüğünden bahsedilmiştir. Mezkûr nazır, yapılan keşif neticesinde söz konusu tamiratlar için *sim mecidi* 19 kuruş hesabıyla 38.137 kuruşa ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve tamiratın aslına uygun ve özenle yapılması gerektiğine dikkat çekerek kurşunların tamiri işinin Hazine-i Evkaf kurşun müteahhidine ve sair tamiratların ise tamirat memurunun uhdesine verilmesi tavsiye etmiştir (BOA. ŞD. 175/21). Evkaf-ı Hümayun Nazırının Şura-yı Devlete intikal eden talebi 25 Mart'ta Maliye Dairesi'nde görüşülmüştür. Şura-yı Devlet Meclisi, mezkûr nazırın mezkûr dairede görüşülen talebini 15 Mayıs'ta onaylayarak 593 numaralı tezkire Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. İ.EV. 40/53:1). Sadaret Makamı Şura-yı Devlet'ten gelen kararı 2 Haziran'da 1194 numaralı tezkire ile padişahın onayına sunmuş ve padişah 1 Temmuz 1906 tarihinde onaylamıştır (BOA. İ.EV. 40/53:3). Sadaret Makamı padişahın onay yazısını 3 Temmuz'da 1103 numaralı tezkire ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletmiştir (BOA. BEO. 2864/214741).

Ayasofya Cami-i Avlusundaki Sultan ve Şehzade Türbelerindeki Sanduka ve Örtülerin Tamiri

Osmanlı Arşiv kayıtlarından Osmanlı Padişah ve Şehzadelerine ait türbelerin örtü ve sandukaların da tamir edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Ocak 1900 tarihli bir kayıta Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif avlusundaki sultan ve şehzadelere ait türbelerdeki örtü ve sandukaların tamir edildiğine yer verilmiştir. Buna göre *Sultan Selim Han* türbesindeki küçük sanduka 37 kuruş büyük sanduka 3 kuruş, *Sultan III. Murad* türbesindeki büyük sanduka için 4 kuruş, küçük sanduka için 47 kuruş, *Sultan Mehmed Han* türbesindeki büyük sanduka için 7 kuruş, küçük sanduka için de 7 kuruş ve şehzade türbelerindeki küçük sanduka için 5 kuruş olmak üzere toplamda 110 kuruş harcanmıştır. Bunun yanı sıra *Sultan Mustafa* ve *Sultan*

İbrahim'in¹⁵ büyük ve küçük sandukalarının tamiri için 14 kuruş tahsis edilmiştir.¹⁶

Ayasofya-i Kebir Cami Kütüphanesi ve Cıvardaki Türbelerin Tamiri

Şura-yı Devlet Makamından Sadaret Makamına 7 Ekim 1883 tarihinde gönderilen 237 numaralı tezkireden; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif Kütüphanesi¹⁷ ile meydandaki *Sultan II. Selim* ve *Sultan III. Murad*'ın türbeleri ile Topkapı dışındaki Arakbacı? Cami-i Şerifin çinileri ve sair yerlerin tamirâtı için Hacı Paşa tarafından şifahen *Mösyö Deruni*'ye söz verildiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen mekanların tamiratları için 104.143 kuruş keşif bedeli çıkarılmıştır. Mezkûr keşif bedelini önceki Evkaf-ı Hümayun tamirat memuru *Nazif Efendi* çıkarmış ve Şura-yı Devlet'e sunmuştur. Şura-yı Devlet *Nazif Efendi*'nin sunmuş olduğu keşif defterini teyit etmek

¹⁵ Ayasofya etrafındaki padişah türbelerinden biri olan Sultan Mustafa türbesi, on yıl sonra ikinci bir padişaha mezar olmuştur. 8 Ağustos 1648'de tahtan indirilen ve trajik biçimde hayatına son verilen Sultan İbrahim 18 Ağustos'ta öldürüldükten sonra namazı kılınarak naaşı Ayasofya kapısı yanında Sultan Mustafa türbesine defnedildi. (*Semavi Eyice Külliyyatı I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015, s.881-882).

¹⁶ Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi avlusundaki türbelerde defnedilmiş olan padişah ve şehzadelere ait sandukaların üzerindeki örtüler ihtiyaç duyuldukça ya yenileriyle değiştirilmiş ya da bakım ve onarımları yapılmıştır. Nitekim 1960 yılında cami-i şerifin avlusundaki mezkûr türbelerdeki 119 adet sanduka üzerindeki Kâbe örtüleri değiştirilerek yerlerine sandukaların üzeri Amerikan beziyle astarlanmış yeşil sof kumaşın örtülmesine ve terzi masraflarını da karşılayacak şekilde 4.486 kuruş vakıf bütçesinden tahsis edilmiştir. (Hasan Fırat Diker, Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.88).

¹⁷ Ayasofya Kütüphanesi, Ayasofya Camii içinde Sultan I. Mahmud tarafından kurulmuş olup mimarisi, zengin koleksiyonu ve devrine göre geniş personel kadrosu ile dikkat çeker. Kütüphanenin vakfiyesi Ocak 1740'ta hazırlanmış ise de açılış merasimi 21 Nisan 1740 tarihinde yapılabilmektedir. I. Mahmud'un da iştirak ettiği merasimde Buhari hatmedilerek duası yapılmış, kütüphane muhaddis ve müfessirleri tarafından birer ders verilmiş ve Ayasofya vaizinin vaazından sonra da dua edilmiştir. Kütüphanenin açılışı halk nezdinde de büyük yankılar uyandırmıştır. (İsmail E. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul 1991, ss.212-213, s.212).

üzere *Şehremaneti Müdürlüğüne*, mezkûr müdürlük de *Hendesehane*'ye havale etmiştir. *Hendesehane*'nin yaptığı keşif de *Mecidi* 20 kuruş hesabıyla 104.143 kuruş (Nazif Efendi'nin keşfiyle aynı) çıkınca Şura-yı Devlet tamirat için yapılan başvuruyu Sadaret Makamına havale etmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 66/3859:1). Şura-yı Devlet, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin talebi doğrultusunda bahsi geçen hususların tamiri için istenilen 104.143 kuruşluk tamirat masrafının 1882 senesi hazine bütçesinden karşılanmasını yerinde bulunduğunu Evkaf-ı Hümayun'a iletmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 66/3859:1). Şura-yı Devlet 26 Kasım'da Sadaret Makamına gönderdiği tezkirede ise Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Şehremaneti ve sair makamlarla yaptıkları yazışmalar neticesinde; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif kütüphanesi, *Sultan II Selim* ve *Sultan III. Murad* türbeleri ile Arakbacı Cami-i Şerif çinilerinin tamir edilmesinin uygun olduğunu, tamiratın *Deruni Efendi*'ye 104.143 kuruşa ihale edildiğini ve bu paranın 1882 hazine bütçesinden karşılanmasına karar verdiğini Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *İ.ŞD.* 66/3859:3).

Ayasofya-i Kebir Cami-i'nin Soğukçeşme Caddesi Yönündeki Duvarın Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Şura-yı Devlete 11 Haziran 1880'de gönderdiği 61 numaralı tezkirede; Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifin Soğukçeşme Caddesi cihetindeki duvarının sıvalarıyla bazı yerlerinin tamir ve badanaya ihtiyaç duyduğunu belirtmiş ve tamirat için yaptıkları ön keşif neticesinde bunun altun kuruş hesabıyla 38.770 kuruş 30 paraya mal olacağını ileri sürmüştür. Şura-yı Devlet mezkûr nezaretin bu talebini 26 Haziran'da görüşmüş ve ihtiyaç duyulan paranın 1879 senesi bütçesinden arta kalan paradan karşılanması yönünde fikir beyan etmiştir (BOA. *ŞD.* 100/44:1). Şura-yı Devlet almış olduğu kararı deftere kaydederek 16 Haziran'da Kapıcıbaşı Mahmud Ağa'ya teslim etmiştir (BOA. *ŞD.* 100/44:3,5).

Ayasofya Camisi Havlusundaki Musluklara Gelen Su Yollarının tamiri

Cephane-i Amire önündeki sebil ile Ayasofya-i Kebir Camisinin havlusundaki musluklara akan su yolları zamanla tamire ihtiyaç duymuşlardır. Buralardaki su yollarının tamiri ve yenilenmesi için 4 Mart 1840'ta keşif yapmak üzere Haremeyn müfettişi, vakıf mütevellisi ve su nazırı görevlendirilmiştir. Keşif heyeti gerekli tamir ve yenileme işlemleri için tahmini 1.050 kuruş tutarında bir cetvel hazırlamışlardır. Keşif raporu defterdara teslim edilmiştir (BOA. C.BLD. 8/385).

Ayasofya-i Kebir Camiinin Yanındaki Muvakkithanenin Su Borularının Tamiri

Muvakkitlerin namaz vaktini ve saati tespit ettikleri, küçük çapta astronomi çalışmalarının yapıldığı Ayasofya-i Kebir'in yanındaki muvakkithaneye gelen eskimiş su boruları da zaman zaman tamir edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nazırı Meclis-i Vala'ya gönderdiği takrirde Ayasofya-i Kebir Cami-i şerifin yanındaki muvakkithanenin eskimiş olan su muslukları, hazinesi ve harap olan mahallerinin tamiri için Ayasofya Vakfı kaymakamı Ali Behçet Ağa'nın 7.230 kuruş keşif bedeli çıkardığını ifade etmiştir. Ancak Meclis-i Vala defter üzerinde yaptığı inceleme sonucunda söz konusu keşif bedelinin 7.163 kuruşa tekabül ettiğini tespit ederek tamir için şimdye kadar Ali Behçet Ağa'ya 4.000 kuruşun verildiğini geri kalan 3.163 kuruşun da ödenmesi için padişaha sunulmak üzere 1 Haziran 1854'te mazbata hazırlamıştır (BOA. A.AMD. 50/64).

Ayasofya Civarındaki Çeşmelerin Su Mecralarına Lağım Sularının Karışması

Evkaf-ı Hümayun Nezareti Meclis-i Vala'ya yazı göndererek, Ayasofya-i Kebir Hamamı ile bazı evlerin lağım sularının o civardaki yirmiye yakın ev ile birkaç adet vakıf çeşmesinin su mecraasına bulaşmasından ötürü mezkûr çeşmelerin iptal edilerek Sultan Ahmed Cami-i şerifin bir yanına yol yapılması için mahalle sakinlerinin talepte bulunduğunu ifade etmiştir. Evkaf Nezareti

halkın bu talebi üzerine bir keşif raporu hazırlattığını ve buna göre söz konusu çeşmelerin iptali ile yolun yapımı işinin 20.000 kuruş karşılığında suyolcusu Süleyman Ağaya ihale edildiğini, gerekli paranın 8.300 kuruşun çeşme vakıflarından, 11.600 kuruşun hanelerine lağım suyu akan hane reislerinden ve geri kalan çok az bir miktarın da hazine-i evkaftan karşılanacağını ve bunun için ilgili kişilerden taahhüt aldığını ileri sürmüştür. Meclis-i Vala, Evkaf Nezareti'nin ilgili talebi ve beyanını görüşerek bahsi geçen parayı ödeyeceğini taahhüt eden kurum ve şahısların parayı işin bitimine bırakmadan ödemeleri yönünde karar almıştır (BOA. *İ.MVL. 304/12508:1*).

Ayasofya Cami-i Şerif Suyollarının Tamiri

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 27 Mayıs 1909'da Şura-yı Devlet'e gönderdiği 1992 numaralı tezkirede; Ayasofya Cami-i Şerifin Divan Yolu'ndan geçen suyollarının bazı kısımlarının tamire muhtaç olduğunu ileri sürerek bunun için bir keşif raporu hazırladıklarını ve tamiratın Mecidi 19 kuruş hesabıyla 6.200 kuruş ile müteahhide ihale edildiğini ve müteahhidin tamiratu usul ve erkana göre yapacağını kefil göstererek taahhüt ettiğini ifade ederek tamirat için gerekli olan paranın 1907 senesi bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. *ŞD. 193/11*). Evkaf Nazırının talebi Maliye Dairesinde görüşüldükten sonra Şura-yı Devlet tarafından 8 Haziran 1909'da karara bağlanmış ve Şura-yı Devlet kararını padişahın onayına sunulmak üzere 1253 numaralı tezkire ile Sadaret Makamına iletmiştir. Şura-yı Devlet ilgili kararında Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden talep edilen 6.200 kuruşluk tamirat masrafının 1907 senesi bütçesinden karşılanması için bütçenin Meclis-i Mebusanın tarafından onaylanması gerektiğine işaret etmiş ve 1907 bütçesinin henüz onaylanmadığını belirtmiştir (BOA. *BEO. 3574/268036:3*). Şura-yı Devlet aldığı kararı 14 Haziran'da Evkaf-ı Hümayun Nezaretine de iletmiştir (BOA. *BEO. 3574/268036:1*).

Sultan Ahmed ve Ayasofya-i Kebir Kaldırımlarının Tamiri

Ayasofya için yapılan tamir sadece caminin kendisi ile sınırlı kalmayarak cami etrafı da yeniden elden geçirilerek onarımı yapılmıştır. Zira Meclis-i Vala 23 Aralık 1850 tarihinde; Maliye Nezareti'nin Ayasofya-i Kebir ve Sultan Ahmed meydanı civarındaki bazı yerlerin kaldırımlarının tamir edilmesi talebini onaylamış ve kaldırımların güzel bir şekilde yapılması şartıyla 9.937 kuruş para tahsis etmiştir. Ayrıca Meclis-i Vala aynı kararında yukarıda belirtilen miktarın dışında tamirat için başka bir paranın ödenmeyeceğini de vurgulamıştır (BOA. *MVL. 327/61*). Meclis-i Vala onarım işinin Ticaret Nezareti tarafından icra edilmesini uygun görmüştür (BOA. *MVL. 196/6047:1*). Kaldırımları onaran ekibe Tophane-i Amire civarındaki bazı mahallelerin arasından geçen derenin ıslah işi de ihale edilmiştir. Zira 17 Ocak'ta Sadaret Makamı Ticaret Nezareti'ne yazdığı yazıda bu konunun detaylarını paylaşmış ve bahsi geçen derenin ıslahı için 12.709 kuruş paranın tahsis edildiğini belirterek mezkûr dere ıslah işini Sultan Ahmed ve Ayasofya-i Kebir civarındaki kaldırımları onarak ekiplere ihale edilmesini buyurmuştur (BOA. *A.MKT.MVL. 37/90*). Sadaret Makamı, 20 Ocak'ta ilgili kurumlara bir yazı göndererek, bilhassa, kaldırımların onarım işinin 9.937 kuruşu geçmeyecek şekilde ancak aynı zamanda onarımın çok temiz ve düzgün yapılması hususlarında uyarılarda bulunmuştur (BOA. *A.MKT.NZD. 24/87*).

Şura-yı Devlet'e ait 6 Mart 1893 tarihli mazbatadan, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Şura-yı Devlet'e başvurarak Yarımada'daki yol ve kaldırımların tamir edilmesi için talepte bulunduğu anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti söz konusu yol ve kaldırımların tamirat işini 8 ayı parça halinde ihale etmiş ve ihalede önceden belirlenen keşif bedelinin altında teklif veren kişilere tamirat işleri verilmiştir. Bu parçalardan biri Ayasofya'da Saray-ı Hümayun kapısından Adliye Nezareti dairesi önüne kadar olan kısımdır. Bu kısmın ihalesini keşif bedeli üzerinden 2.537 kuruş indirimle 18.000 kuruşa Nazif usta almıştır. Şura-yı Devlet söz konusu keşfi yerinde incelemek üzere Evkaf-ı Hümayun

Nezareti'nden gelen raporu Şehremaneti Müdürlüğüne sevk etmiştir (BOA. ŞD. 766/4:1). Şehremaneti Müdürlüğü gerekli incelemeleri yaptıktan sonra uygun raporu vererek konuyu 9 Mart'ta Dahiliye Nezaretine ((BOA. ŞD. 766/4:3), Dahiliye Nezareti de dosyayı inceledikten sonra padişahın onayına sunulmak üzere 22 Mart'a Sadaret Makamına göndermiştir ((BOA. ŞD. 766/4:5). Bahsi geçen tamiratların padişahça onay süresi uzun sürmüştür. Nitekim dönemin padişahı söz konusu tamiratın başlamasına 4 Mayıs'ta izin vermiştir (BOA. İ.ŞE. 2/21:4).

Şurayı Devlet Dahiliye Meclisi'nin 1 Şubat 1898 tarihinde onayladığı ve karara bağladığı 647 numaralı mazbata suretinden Ayasofya-i Kebir Camii şerifin civarındaki yol ve kaldırımların tamir edilmesi için karar alındığı anlaşılmaktadır. Zira söz konusu mazbatada; Ayasofya meydanı şosesiyle (yolu) meydanın alt tarafında Adliye Nezareti Dairesi kapısının önünde bulunan kaldırımların, Ramazan Ayının yaklaşmasından dolayı, muntazam olması için Şehremaneti Müdürlüğü hendesehanesinin bir keşif defteri hazırlayarak tamirat için başvuruda bulunduğu yer verilmiştir. Söz konusu tamir edilecek yerlerin belirtildiği keşif defterinde, ıslah edilecek yol ve kaldırımların Mecidi 19 kuruş hesabıyla 22.574 kuruş masrafla tamir edilebileceği gösterildiği halde Mekaribci Abdullah Ağa'nın 1.574 kuruş indirimle 21.000 kuruşa işi aldığına yer verilmiştir. Ancak Abdullah Ağa işin yarısına geldiğinde işi bırakmış bunun üzerine tamirat işini zamanında tamamlamak üzere iş Hendeshane Müdürü İbrahim Bey'in uhdesine verilmiştir (BOA. ŞD. 795/17:3). Şehremaneti'nden Dahiliye Nezareti Meclisine gönderilen 11 Mart 1898 tarihli ve 628 numaralı tezkirede İbrahim Efendi'nin yarım kalan işi ivedi bir şekilde bitirmek için göreve başladığına yer verilmiştir (BOA. ŞD. 795/17:1). Bunun üzerine Dahiliye Nazırı 25 Mart'ta Sadaret Makamına göndermiş olduğu 148 numaralı tezkire ile Ayasofya civarındaki yol ve kaldırım işinin yarıda kalan kısmın Hendesehane Müdürü İbrahim Bey'e tevdi edilip İbrahim Bey'in söz konusu tamirat işini hızlı bir şekilde tamamlamak üzere çalıştığını ve ona ödenecek paranın 1897 senesi

tamirat ve inşaat-ı umumiye bütçesinden karşılanmasını talep etmiştir (BOA. ŞD. 795/17:5). Ancak 10 Nisan'a gelindiğinde söz konusu tamirata halen başlanmadığı görülmektedir. Zira Şurayı Devlet'e ait 339 numaralı tezkirede işin gecikmesine sebep olanlar sert bir şekilde uyarılmıştır (BOA. İ.ŞE. 10/48:2).

Ayasofya Cami-i Şerif Civarındaki Döşeme Taşların Tamiri

Sadaret Makamından Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gönderilen 10 Ocak 1857 tarihli tezkirede, Ayasofya Cami-i Şerif civarındaki döşemelerin yenilenmesi ile alakalı teşebbüsten bahsedilmektedir. Zira söz konusu tezkirede, Ayasofya Cami-i şerif şadırvanın havalisinden Bab-ı Hümayun caddesinin sonundaki türbe-i şerif sokağı dahil döşeme taşlarının bozulmasından dolayı birçok yerin su aldığına ve pek çok yaya ile cami-i şerif hademesinin bundan ötürü çok zahmet çektiğine ve özellikle geceleri dışarı çıkmak zorunda kalan talebe ile sabah namazına giden Müslim cemaatin elbiselerinin sıзан sudan dolayı kirlendiğine dikkat çekilmiş ve buna çözüm olarak yoldaki döşemelerin tamir edilmesi gerektiğine değinilmiştir. Sadaret Makamı tezkirenin devamında bu yola derhal çözüm bulunması için Ticaret Nezareti ile iletişime geçtiklerini ve hızlı bir şekilde tamir için gerekli keşif raporunun hazırlanması hususunda bir kalfanın görevlendirilmesini buyurmuştur (BOA. A.MKT.NZD. 209/26).

Sadaret Makamı Ticaret Nezaretine 24 Aralık 1862 tarihinde bir tezkire göndererek, Bahçekapı'dan Ayasofya ve Sultan Ahmed Meydanı'na kadar uzanan yol ve kaldırımların tamir edilmesini buyurmuştur (BOA. A.MKT.MHM. 251/10).

Ayasofya Cami-i Şerif Meydanı ile Karşı Tarafındaki Yaya Kaldırımlarının Parkeye Çevrilmesi ve Tamiri

Şehremaneti Müdürlüğü 18 Ekim 1906 tarihinde Dahiliye Nezaretine başvurarak, Ayasofya-i Kebir Cami-i şerifin karşısındaki yaya kaldırımları ile meydan yolunun parkeye çevrilmesini ve meydanın iki tarafındaki yolların tamir edilmesini talep etmiştir. Yapılacak tamiratlar için hazırlanan keşif raporu neticesinde

178.211 kuruş gerektiğini belirten mezkûr müdürlük bu paranın içinde bulunduğumuz senenin bütçesinden karşılanmasını talebine eklemiştir. Dahiliye Nezareti, mezkûr müdürlüğün talebini 22 Ekim'de Sadaret Makamına iletmiştir (BOA. *DH.MKT. 2637/89*).

Değerlendirme

Osmanlı Devleti gerek fethettiği şehirlerdeki büyük kiliseyi camiye dönüştürürken gerek kendisinin inşa ettiği şehirdeki bilhassa büyük camileri sadece ibadet amaçlı kullanmamış, onların etrafında vücuda getirdiği yapılarla oraları şehrin dini, temizlik, eğitim ve sosyal yaşam alanlarına dönüştürmüşlerdir. Nitekim çalışmamızın konusunu teşkil eden ve 1453 senesinde İstanbul'un Fatih tarafından fethedilip Bizans'ın son kalıntısının ortadan kaldırılmasıyla Müslümanların eline geçen ve İstanbul'un en büyük kilisesi olan Ayasofya da camiye dönüştürülmüştü. Fatih ve ondan sonra gelen Osmanlı Padişahları Ayasofya'nın mevcut yapısını tahkim ettirdiği gibi çevresinde yeni birtakım yapılar inşa etmek suretiyle burayı şenlendirdiler.

Faith Sultan Mehmed ile başlayan süreçte Osmanlı Padişahları ve devlet erkânı Ayasofya Camii yanında inşa edilen medrese ve sonrasında eklenen sıbyan mektebi ile kütüphane vasıtasıyla Ayasofya Cami-i Şerifi bir ilim-irfan yuvasına dönüştürdüler. Cami-i Şerif çevresinde yaptıkları sebil, şadırvan ve hamamla İslam için temel kaidelerden olan temizlik hassasiyetini gösterdiler. Ayasofya İmareti olarak anılan imareti Cami-i Şerif yerleşkesine kazandırarak buraya gelen yoksul kişilerin karınlarını doyurmalarını sağlayıp sosyal devlet anlayışını her yönüyle sergilediler. Hanedan soyuna mensup padişah ve şehzadelerden bazılarının naaşlarını, halk tarafından en çok tevccüh gösterilip ziyaret edilen ve namaz kılınan Ayasofya Cami-i Şerifin meydanında yaptıkları türbelerde defnedip onların halk tarafından unutulmalarını sağladılar. Cami-i Şerif, medrese, mutfak ve sair görevlilerinin barınmaları için evler inşa ederek din ve ilim adamları ile diğer görevlilere, Cami-i Şerif nezdinde, verdikleri değeri gösterdiler.

Son tahlilde Osmanlı Padişahları haleflerinden kendilerine intikal eden Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerife ait ne varsa gereken özen ve ihtimamı göstermiş, bazen ihtiyaca göre bu koca mabede eklemeler yapmış bazen de tahrip olanları onararak Devlet-i Aliye'nin yıkılışına kadar ayakta kalmalarını sağlamıştır. Böylelikle hem ceddinin emanetlerine sahip çıkmış hem de kendilerinden sonra torunlarına yüzyıllara meydan okumuş kocaman maddi-manevi, kültürel ve sanatsal miras bırakmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA. *TS.MA.e.* 636/64. [29 Z 1257/11 Şubat 1842].
 BOA. *MVL.* 114/115. Lef.4. [13 B 1268/3 Mayıs 1852].
 BOA. *A.AMD.* 50/64. [5 N 1270/1 Haziran 1854].
 BOA. *A.AMD.* 87/26. [29 Z 1274/10 Ağustos 1858].
 BOA. *A.MKT.MHM.* 251/10. [02 B 1279/24 Aralık 1862].
 BOA. *A.MKT.MVL.* 37/90. [14 Ra 1267/17 Ocak 1851].
 BOA. *A.MKT.NZD.* 209/26. [14 Ca 1273/10 Ocak 1857].
 BOA. *A.MKT.NZD.* 24/87. [17 Ra 1267/20 Ocak 1851].
 BOA. *BEO.* 2250/168733. [20 L 1321/9 Ocak 1904].
 BOA. *BEO.* 2864/214741. [11 Ca 1324/3 Temmuz 1906].
 BOA. *BEO.* 2912/218383. [29 B 1324/18 Eylül 1906].
 BOA. *BEO.* 3342/250616. [23 Ca 1326/23 Haziran 1908].
 BOA. *BEO.* 3373/252928. [12 B 1326/10 Ağustos 1908].
 BOA. *BEO.* 3574/268036. Lef.1. [1 Haziran 1325/14 Haziran 1909].
 BOA. *BEO.* 3574/268036. Lef.3. [19 Ca 1327/8 Haziran 1909].
 BOA. *BEO.* 808/60579. [27 M 1314/8 Temmuz 1896].
 BOA. *BEO.* 953/71453. [9 Z 1314/11 Mayıs 1897].
 BOA. *C.BLD.* 8/385. [29 Z 1255/4 Mart 1840].
 BOA. *DH.MKT.* 2637/89. [9 Te 1322/22 Ekim 1906].
 BOA. *EV.HMH.d.* 9032. Lef.2.
 BOA. *İ.DH.* 467/31266. [21 B 1277/2 Şubat 1861].
 BOA. *İ.DH.* 508/34579. [22 Za 1279/12 Mayıs 1863].
 BOA. *İ.DH.* 527/36455. [1 Ra 1281/4 Ağustos 1864].

- BOA. *İ.EV.* 12/17. Lef.1. [25 B 1313/11 Ocak 1896].
BOA. *İ.EV.* 12/17. Lef.3. [17 Ş 1313/2 Şubat 1896].
BOA. *İ.EV.* 13/68. Lef.1. [14 M 1314/25 Haziran 1896].
BOA. *İ.EV.* 13/68. Lef.3. [23 M 1314/4 Temmuz 1896].
BOA. *İ.EV.* 40/53. Lef.1. [21 Ra 1324/15 Mayıs 1906].
BOA. *İ.EV.* 40/53. Lef.3. [9 Ca 1324/1 Temmuz 1906].
BOA. *İ.EV.* 41/48. Lef.1. [1 C 1324/23 Temmuz 1906].
BOA. *İ.EV.* 41/48. Lef.3. [27 B 1324/16 Eylül 1906].
BOA. *İ.EV.* 48/14. Lef.1. [22 Ra 1326/24 Nisan 1908].
BOA. *İ.EV.* 48/14. Lef.3. [19 Ca 1326/19 Haziran 1908].
BOA. *İ.EV.* 48/45. Lef.1. [2 B 1326/31 Temmuz 1908].
BOA. *İ.EV.* 48/45. Lef.3. [10 B 1326/8 Ağustos 1908].
BOA. *İ.MVL.* 256/9550. Lef.1. [2 B 1269/11 Nisan 1853].
BOA. *İ.MVL.* 256/9550. Lef.3. [7 B 1269/16 Nisan 1853].
BOA. *İ.MVL.* 304/12508. Lef.1. [24 B 1270/22 Nisan 1854].
BOA. *İ.ŞD.* 117/7054. Lef.1. [3 N 1309/1 Nisan 1892].
BOA. *İ.ŞD.* 117/7054. Lef.3. [9 L 1309/7 Mayıs 1892].
BOA. *İ.ŞD.* 66/3859. Lef.1. [5 Z 1300/7 Ekim 1883].
BOA. *İ.ŞD.* 66/3859. Lef.3. [25 M 1301/26 Kasım 1883].
BOA. *İ.ŞD.* 7/351. Lef.1. [14 Ra 1285/5 Temmuz 1868].
BOA. *İ.ŞD.* 7/351. Lef.3. [22 Ra 1285/13 Temmuz 1868].
BOA. *İ.ŞD.* 98/5830. Lef.3. [26 Za 1306/24 Temmuz 1889].
BOA. *İ.ŞE.* 10/48. Lef.2. [28 Za 1315/20 Nisan 1898].
BOA. *İ.ŞE.* 2/21. Lef.4. [17 L 1310 4 Mayıs 1893].
BOA. *MV.* 208/97. [14 N 1335/4 Temmuz 1917].
BOA. *MVL.* 196/6047. Lef.1. [03 Ra 1267/6 Ocak 1851].
BOA. *MVL.* 327/61. [18 S 1267/23 Aralık 1850].
BOA. *ŞD.* 100/44. Lef.1. [18 B 1297/26 Haziran 1880].
BOA. *ŞD.* 100/44. Lef.3,5. [8 B 1297/16 Haziran 1880].
BOA. *ŞD.* 138/21. [29 Z 1313/11 Haziran 1896].
BOA. *ŞD.* 144/51. Lef.1. [22 Za 1315/14 Nisan 1898].
BOA. *ŞD.* 161/12. [3 Za 1320/1 Şubat 1903].
BOA. *ŞD.* 164/33. [29 C 1321/22 Eylül 1903].
BOA. *ŞD.* 164/39. [7 B 1321/29 Eylül 1903].
BOA. *ŞD.* 175/21. [26 M 1324/22 Mart 1906].
BOA. *ŞD.* 176/51. [1 R 1324/25 Mayıs 1906].
BOA. *ŞD.* 186/70. 23 M 1326/26 Şubat 1908].

- BOA. *ŞD.* 193/11. [7 Ca 1327/27 Mayıs 1909].
 BOA. *ŞD.* 33/34. Lef.1. [1 Z 1320/1 Mart 1903].
 BOA. *ŞD.* 33/34. Lef.3. [26 Z 1320/26 Mart 1903].
 BOA. *ŞD.* 35/39. Lef.1. [1 N 1321/21 Kasım 1903].
 BOA. *ŞD.* 35/39. Lef.3. [17 L 1321/6 Ocak 1904].
 BOA. *ŞD.* 766/4. Lef.1. [17 Ş 1310/6 Mart 1893].
 BOA. *ŞD.* 766/4. Lef.3. [20 Ş 1310/9 Mart 1893].
 BOA. *ŞD.* 766/4. Lef.5. [4 N 1310/22 Mart 1893].
 BOA. *ŞD.* 795/17. Lef.1. [17 L 1315/11 Mart 1898].
 BOA. *ŞD.* 795/17. Lef.3. [9 N 1315/1 Şubat 1898].
 BOA. *ŞD.* 795/17. Lef.5. [2 Za 1315/25 Mart 1898].
 BOA. *TS.MA.e.* 563/14. [28 Ş 1317/1 Ocak 1900].
 BOA. *Y.A.RES.* 93/78. Lef.1. [18 S 1316/8 Temmuz 1898].
 BOA. *Y.A.RES.* 93/78. Lef.5. [8 S 1316/28 Haziran 1898].

Yayınlar

- Akgündüz, A., Öztürk, S. ve Baş, Y. (2006). *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Akgündüz, A., Öztürk, S. ve Baş, Y. (2015). *Üç Devirde Bir Mabet: Ayasofya*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Altunbaş, E.Y. (2016). *İstanbul Ayasofyası Tarihi Çevre (18. Ve 19. Yüzyıllar İçinde Değişim ve Dönüşümler)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Devellioğlu, F. (2009). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Akaydın Kitabevi.
- Dia, "Mecidiye", *TDVİA*, Cilt.28, Ankara 2003, ss.239
- Diker, H.F. (2010). *Belgeler Işığında Ayasofya'nın Geçirdiği Onarımlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya İmareti", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul: ss.212
- Erünsal, İ.E. (1991). "Ayasofya Kütüphanesi", *TDVİA*, Cilt.4, İstanbul: ss.212-213.
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Medresesi", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul: ss.214-215
- Eyice, S. (2002). "Küçük Ayasofya Külliyesi", *TDVİA*, Cilt. 26, Ankara: ss.520-522.

- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Hamamı", *TDVİA*, Cilt. 4, İstanbul: ss.211-212
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Sebilleri", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul: ss.216
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya Şadırvanı", *TDVİA*, Cilt:4, İstanbul: ss.217
- Gürkan, A.D. (2013). *The Hagia Sophia Mausoleums*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- Kurtbil, Z.H. (2009). "Selim II Türbesi", *TDVİA*, Cilt:36, İstanbul, ss.418-420
- Muhcu, A. (2009). *Ali El-Arabî İlyas'ın Evsâf-ı Binâ-yı İstanbul ve Binâ-yı Ayasofya Adlı Eseri (Tahlil ve Metin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tanman, M.B. (1994). "Haseki Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt.4, İstanbul: TTV, ss.4.
- Orman, İ. (2006). "Murad III Türbesi", *TDVİA*, Cilt:31, İstanbul: ss.176-177
- Semavi Eyice Külliyesi I*, Der: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 3a, Ankara 2015.

KİTAP TAHLİLİ:
“SOVYETLERE MUHALEFET:
TÜRK SİYASÎ MUHACİRLERİNİN BOLŞEVİK VE
TÜRK DEVRİMLERİNE BAKIŞI (1923-1934)

Emre ÖZSOY

Doktor Adayı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı
emreozsoy206@gmail.com

Yakın döneme kadar Türkiye’de, Rusya tarihi ve bununla bağlantılı olarak Türk dünyasına yönelik çalışmaların seyrekliği bir gerçektir. Bunun ana sebebi, Sovyetler Birliği’nin henüz dağılmamış olmakla birlikte Türkiye’de bu sahaya yönelik ilginin olmayışı şeklinde açıklanabilir. Diğer taraftan, Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında gerek Rusya ile ilgili ve gerekse bünyesinde ihtiva ettiği, günümüzde bağımsız Türk Cumhuriyetleri olarak ortaya çıkan devletlere yönelik ilgide büyük bir canlanmanın olduğu görülmektedir.¹ Bu doğrultuda 2020 yılı içerisinde yayımlanan “Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasî Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934)” adlı çalışma², bu ilginin bir sonucu olarak ortaya çıkmış denilebilir.

¹ Türkiye’de genel olarak Rusya Tarihi ve bununla ilişkili olarak yapılan çalışmaların bir listesi için bkz. Ayten Çelebi, “Türkiye’de Rusya’ya Dair Çıkan Kitaplar (1991-2016)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt III, Sayı II, Sonbahar 2016, s.251-280.

² Çalışmanın tam künyesi: E. Burak Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasî Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934)*, Karakum Yayınları, Ankara, 2020.

E. Burak Atmaca tarafından hazırlanan çalışma; giriş, sonuç, kaynakça ve ekler dışında toplamda üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın tanıtım ve değerlendirilmesinden önce kısa bir açıklamanın yapılması zaruridir. Zira bu, esere başlık olarak seçilen “Sovyetlere Muhalefet” kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Türkiye olarak genel anlamda Rusya hakkında ya da özel olarak belirtilmesi gerekirse Sovyetler hakkındaki bilgilerimizin kaynağını yine o coğrafyadan Türkiye’ye iltica etmek zorunda kalan Türk münevverlerin kaleminden öğrendiğimiz açık bir şekilde ortada durmaktadır. Zeki Velidi Togan, Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshakî, Sadri Maksudi Arsal, Cafer Seydahmet Kırımer, Abdullah Battal Taymas, Ahmet Ağaoğlu, Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Caferoğlu gibi isimler bu anlamda ilk akla gelenlerdendir. Bu isimlerden özellikle birkaçı Çarlık Rusya’nın yıkılması ile sonuçlanan Ekim Devrimi’ne/Bolşevik İhtilâli’ne yakından tanıklık etmiş, kısa süre sonra ise Sovyetlerin özgürlük vaatlerinin bir “konumlarını güçlendirme” planı olduğunu anlayarak, onlarla mücadele içerisinde, milletlerinin asırlık yurtlarından göçmek ya da iltica etmek zorunda kalmışlardır. İşte Atmaca tarafından hazırlanan çalışma, bir anlamda yukarıda açıklandığı şekliyle Türkiye’ye yerleşen Türk münevverlerin Sovyetler ile mücadelesinin bir devamı olarak nitelendirilebilir. Sovyetler konusunda ve yine onlara muhalif olarak Türkiye’nin haber kaynağı olan bu isimler, yayımladıkları gazete ve dergilerle genç Türkiye Cumhuriyeti’ne yardımcı olmuşlar, bazen de Türkiye-Sovyet ilişkileri bağlamında farklı şekillerde değerlendirilmişlerdir.

Yazar giriş bölümünün hemen öncesinde “Terminoloji Hakkında” başlığı altında bazı kavramların açıklamasına girişmektedir. Bu anlamda çalışma ile bağlantılı olarak; “ÇEKA, Komünist, Esir Milletler, Milletler Meselesi, NEP, Velikorus” gibi kavram ve terimlerin ne anlama geldiği üzerinde durulmaktadır. Giriş bölümünde ise Rusya Türkleri ve genel olarak Çarlık hâkimiyeti altında yaşayan diğer milletlerin geçirdikleri siyasi tecrübeler üzerinde kısaca durulmaktadır. Bu çizgi üzerinde Rusya Türklerinin

1905 Rus Devrimi ve devamında 1917 Ekim Devrimi dönemlerindeki siyasî tecrübeleri ve modernleşme çabalarına değinilmektedir. Yine Türkiye ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkilere işaret edilerek her iki dünyanın birbirine olan yakınlığı öne çıkartılmaktadır. Giriş bölümünde son olarak, çalışmanın içeriği hakkında bilgiler verilmekte ve bölümlerde hangi konuların ele alındığı açıklanmaktadır.

Eserin birinci bölümü; “Bolşevik Devrimi Sonrası Türk Siyasî Muhaceretin Türkiye’deki Süreli Yayın Faaliyetleri (1923-1934)” başlığı altında verilmektedir. İlk olarak “Siyasî Muhacir” tanımı açıklanmaktadır. Bu kullanım, eserle bağlantılı olarak; otokrat Çarlık yönetimi ve devamında Sovyetlerden kaçarak Türkiye’ye iltica eden Türk aydınlar için kullanılmaktadır. Bu anlamda Türkiye’ye yerleşen Bolşevik karşıtı Türk siyasî muhacirlerin “Kırım, Türkistan, Azerbaycan, Başkurdistan ve İdil-Ural” coğrafyalarından geldiği ve Türkiye’de neşriyat faaliyetlerine giriştikleri belirtilmektedir. Yazar bu kısmı biraz daha açmakta her bölgenin önde gelen isimleri ve onların çıkarttıkları dergi ve gazetelerin tanıtımını yapmaktadır. Mehmet Emin Resulzâde, Cafer Seyid Ahmet Kırimer, Mirza Bala Mehmedzâde, Mehmet Sadık Aran, Ahmet Caferoğlu, Müstecip Ülküsal, Mustafa Çokayoğlu gibi isimlerin ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Yine yazar Bolşevik karşıtı muhaceret yayınları içerisinde; “Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Yeşil Yaprak, Odlu Yurt, Bildiriş, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yeni Türkistan, Kırım Mecmuası, Emel ve Yaş Türkistan” gibi yayınlar üzerinde durmaktadır. Burada ifade edilmelidir ki; yazarında belirttiği gibi çalışmanın özellikle Azerbaycan Türk siyasî muhacereti yayınları üzerine bina edilmiş oluşu, yukarıda verilen bazı dergilerin fazla değerlendirilmemesi şeklinde sonuçlanmıştır. Bu duruma sebep olan bir diğer şey ise Türk siyasî muhacereti aydınlarının ve dergilerinin hepsinin Türkiye’de faaliyet yapmıyor oluşlarıdır. Bu anlamda Kırım için Romanya ve Türkistan için Almanya’nın faaliyet merkezi olduğu ve tanıtımı yapılan çalışmanın Türkiye çerçevesinde ele alındığı düşünülürse söz konusu eksikliğin normal olduğu daha iyi anlaşılabilir.

İkinci bölüm; “Rusyalı Türk Siyasî Muhaceretin Bolşevik İnkılabı Söylemi” başlığını taşımaktadır. Yazar, muhaceret yayınlarında Bolşevik Devrimin nasıl karşılandığı üzerine odaklanmakta ve yine muhaceret yayınlarından yaptığı alıntılarla değerlendirmeler yapmaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak Sovyetlerin teorideki söylemleri ile pratikte uyguladıkları arasındaki farklılıklar muhaceret yazarlarının kalemleri vasıtasıyla aktarılmaktadır. Yine Rus olmayan azınlıkların ve bu cümleden Türklerin, Sovyetlerce aldatıldığı, vaatlerinin asılsız olduğu ve Türk halklarının kendi millî mukadderatlarını kurmak adına giriştikleri faaliyetlerin Kızıl Ordu tarafından bastırıldığı vurgulanmaktadır. Ekim Devrimi ile birlikte Sovyet idaresinin mazlum milletlere yönelik hürriyet açıklamalarının, iç savaş sırasında Sovyetlerin durumlarını güçlendirmekten başka bir şey olmadığı ifade edilmektedir. Yazar aynı zamanda yeni kurulan Sovyet rejimi ile bağımsızlıkları için mücadele eden ve kısa süreliğine de olsa muhtariyet alarak en azından istiklalleri yolunda ilk adımı atmaya başaran Türk halkları arasındaki ilişkilere değinmektedir. Bu anlamda Sovyetlerin, iktidarlarını pekiştirene kadar bir zaman kazanma oyunu oynadıkları ifade edilmektedir. Yazar, bölümün ilerleyen kısmında “Bolşeviklerin Şark ve Müstemleke Siyaseti”ne odaklanmakta ve yine Bolşeviklerin gözünde “Millî Komünistler”in nasıl görüldüğünü incelemektedir. Yani muhaceret yayınlarında bu iki başlığın nasıl ele alındığı konu edinilmektedir. Buna göre aslında Çarlık ve Sovyetler arasında bir farkın olmadığı, her iki Rus idaresinin de emperyalizm anlayışında olduğu ifade edilmektedir. Özellikle Türkistan toprakları başta olmak üzere, Türklerin tarihi yurtları bir ham madde deposu olarak görülmekte ve üretilenler Moskova’ya taşınmaktadır. Bu durumda demokrasi ve halkların eşitliği gibi sloganlarla çıkan Sovyetler, Rus merkezini Moskova’yı zenginleştirirken Türkistan açlık ve yoksulluk içerisinde boğuşmaktadır. Yine Sovyetler tarafından Ekim İhtilâli’nin ilk yıllarında kendileriyle iş birliği içerisinde olan millî komünistlere karşı zamanla değişen davranışlara yer verilmektedir. Bu noktada sömürgeye karşı, millî duygulara sahip ve yurtları içerisinde özgür

bir yaşam hayal eden Müslüman/Türk komünistlerin, Sovyet idaresi tarafından önemsenmediği, bir kenara atıldığı ve hatta suçlanarak ölümlere çarptırıldığı ele alınmaktadır. Çünkü bu kişiler; Türk dilini, millî kültürlerini talep ediyorlar ve Sovyetlerin Çarlık rejiminden farkı olmayan merkezîyetçi kontrollerine ve Rus milliyetçiliğine karşı gelmekteydiler. Bu bölümde son olarak, Sovyetler içerisinde kalan millî elitlerin tasfiye edilmesi ele alınmaktadır. Stalin döneminde gerçekleşen ve kaynaklara “Kızıl Kırgın”, “Repressiya” olarak geçen bu yok etme politikası, farklı isimler altında gerçekleştirilmiştir. Yazar, “milliyetçi, sağ cereyana kapılmış, burjuva” gibi ifadelerle yok edilen aydınların farklı bölgelerde farklı isimlerle ele alınmasını incelemektedir. Bu anlamda Azerbaycan’da, “Nerimanofculuk ve Hanbudakofculuk”, Türkistan’da; “İnamofculuk ve Vakkasofçuluk”, İdil-Ural’da; “Sultan Galiyevcilik”, Kırım’da; “İbrahimofculuk” gibi liderler üzerinden yapılan tasfiyeler ele alınmaktadır. Yazar bu bölümde; Mirza Bala Mehmetzâde, Mehmet Emin Resulzâde, Cafer Seyit Ahmet Kırimer, Zeki Velidi Togan, Mustafa Çokayoğlu gibi isimlerin yazılarından alıntılar yaparak onların gözünde olayların oluşumunu, değişimini ortaya koymakta ve değerlendirmektedir.

Eserin üçüncü bölümü, “Rusyalı Türk Siyasî Muhaceretinin yayınlarında Türk İnkılâbının Yorumu” başlığı adı altında incelenirken, konular çerçevesinde iki kısma ayırmak mümkündür. Bu doğrultuda bölümün ilk kısmında; Türk-Sovyet ilişkilerine odaklanılmakta ve muhaceret yayınlarında her iki ülke arasındaki ilişkilerin nasıl ele alındığı ve nasıl yorumlandığı tetkik edilmektedir. Yine Lozan, Türk-Rus ticaret sorunu, Rusya’dan Türkiye’ye muhaceret sorunu, Türkiye aleyhinde Sovyet siyaseti ve komünist faaliyetler incelen başlıklar arasındadır. “Yeni Kafkasya, Yeni Türkistan, Odlu Yurt ve Bildiriş” gibi muhaceret yayınları üzerinden yapılan değerlendirmelerde; Türk-Sovyet ilişkilerinin tarihi seyrine, özellikle Türk Kurtuluş Savaşı döneminde yaşananlara, iki ülke arasında imza edilen antlaşmalara ve karşılıklı gönderilen heyetlere değinilmektedir. Yazar, muhaceret yayınlarında Türkiye’nin

menfaatleri yönünde hareket edildiğini, dış politikada Türkiye aleyhinde sorunların yaşanmaması için dikkatli davranıldığını sık sık vurgulamaktadır. Bölümde üzerinde durulan noktalardan birisi de Komünist faaliyetlere karşı Türkiye'nin uyarılmasıdır. Sovyetlere karşı temkinli hareket edilmesi gerektiği, Sovyetlerin Türkiye'de Komünist bir idare istediği, bu yönde bazı propagandalar yaptığı, iki ülke arasında önemli farklar olduğunu ve milliyetçi Türkiye ile komünist Rusya'nın yan yana gelecek şeyler olmadığı vurgulanmaktadır. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün komünizm karşıtı söylemlerinin muhaceret yayınlarında sık sık dile getirildiği ön plana çıkarılmaktadır. Yine Sovyetler tarafından Mustafa Kemal Atatürk'e yönelik "tek adamlık" suçlamalarına karşı, muhaceret matbuatının savunması ve onların Sovyet basınının bu tür gerçek dışı iddialarını nasıl çürüttüğü ortaya konmaktadır.

Son bölümün ikinci kısmında ise muhaceret basını tarafından Türk dünyası için Türkiye'nin bir rol model olarak öne çıkartıldığı görülmektedir. Yazar bu kısımda muhaceret basını tarafından Türkiye'de yaşanan demokratik gelişmelerin ve inkıpların nasıl yorumlandığına eğilmektedir. Böylece demokratik, millî ve giderek gelişmekte olan Türkiye'ye Cumhuriyeti'nin, muhaceret aydınlarının zihinlerindeki görüntüsünün ortaya koymasına çalışıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda onlar için bağımsızlık yolunda mücadele eden Türk coğrafyaları için örnek ülkenin Türkiye Cumhuriyeti olduğu sık sık dile getirilmektedir. Durum böyleyken yazarın dikkat çektiği bir nokta vardır ki gerçekten de önemlidir. Yazar, muhaceret aydınları ve basını tarafından örnek gösterilen Türkiye'nin Sovyetler tarafından tehdit ve facia olarak adlandırıldığını ortaya koymaktadır. Bu tespit yine muhaceret basını üzerinden incelenmektedir. Son olarak bölümde Şeyh Sait İsyanı, harf inkılabı ve Pantürkizm-Panturanizm konularına temas edilmektedir. Bu başlıklar arasından özellikle Şeyh Sait İsyanı ve harf inkılabı konuların detaylandırıldığı görülmektedir. İsyen bir irtica ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı bölücü bir hareket olarak değerlendirilirken,

harf inklâbının muhaceret basını tarafından farklı şekillerde değerlendirildiği üzerinde durulmaktadır.

Tanıtım ve değerlendirme yazısına son vermeden önce E. Burak Atmaca tarafından hazırlanan çalışma hakkında birkaç hususun belirtilmesi gerekmektedir. Öncelikle söz konusu çalışmanın, daha sonrasında yapılacak araştırmalar için bir temel teşkil edeceği belirtilmelidir. Bunun dışında okuyucu açısından zorluk olduğu düşünülen iki önemli nokta bulunmaktadır ki, bunlardan birincisi kullanılan bazı cümlelerin uzunluğudur. Hatta birkaç yerlerde sayfanın yarısını tek bir cümlenin oluşturduğu görülmektedir. İkinci nokta ise muhaceret yayınlarından doğrudan aktarımı yapılan cümleler içerisindeki birtakım kelimelerin Türkçe karşılığının verilmemiş olmasıdır. Örneğin, “ıştibah, su’i tefehhüm, ehıbbâ, takarrüp” gibi kelimelerin karşılıklarının verilmesinin daha uygun olacağı belirtilmelidir. Son olarak yazar, çalışmanın ilk bölümünde az da olsa Tatar ve Başkurtlar arasındaki çekişmeye ve bunun Türkiye’de de devam ettiğine değinmektedir. Bu doğrultuda çalışmaya zenginlik katması açısından, doğrudan bahsedilen konu ile ilgili olarak Zeki Velidi Togan tarafından hazırlanan “On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey”³, adlı esere başvurulabilir. Benzer şekilde Lowell Bezanis’in rapor olarak hazırlanan çalışması, “Soviet Muslim Emigres in the Republic of Turkey”⁴ de bakılması gerekenler arasındadır. Çünkü Burak Atmaca’nın çalışmasında temel aldığı yayınlar dışında muhaceretin önde gelen kalemleri tarafından çıkartılanların Lowell’in raporunda tanıtıldığı görülmektedir.

³ Zeki Velidi Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey*, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1934.

⁴ Lowell Bezanis, *Soviet Muslim Emigres in the Republic of Turkey*, Mayıs, 1992. (Yer bilgisi eksik.)

Düşünce Dünyasında
Türkiz
ULUSAL HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yayın Şartları

Dergiye gönderilecek yazılar, işlediği konuya yeni bir boyut getirecek şekilde özgün ve daha önce hiçbir yayın organında yayınlanmamış olmalıdır.

Makaleler, dipnotlar dâhil 6.000-10.000 kelime; kitap tahlilleri ise 1500-2000 kelime arasında olmalıdır. Makaleler Microsoft Word programında Times New Roman karakterinde ve 1,15 satır aralığıyla yazılmalı; metin için 12 punto, dipnotlar için ise 10 punto kullanılmalıdır.

Dergiye gönderilen bir makalenin yayımlanması Yayın Kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde sözkonusu yazı ivedilikle değerlendirilmek üzere iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara ise hakem adı bildirilmez. Hakem raporlarından birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması hâlinde, üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu sonuca göre Yayın Kurulu tarafından yazıların yayımlanması hususunda karar verilir.

Dergide yayınlanan yazıların tüm telif hakları, TASAV tarafından belirlenecek telif ücretinin yazara ödenmesiyle birlikte TASAV'a geçmiş olur. Yazının tamamının başka bir yayın organında yayınlanması TASAV'ın iznine tâbidir.

Makalelerde, kullanılan kaynakların alfabetik olarak sıralandığı kaynakçanın, dipnotların ve diğer şekil şartlarının aşağıdaki yazım kurallarına uygun şekilde hazırlanması gerekmektedir.

Yazım Kuralları ve Biçimsel Şartlar

1. İmla: Dergiye gönderilen yazılar, Türk Dil Kurumu'nun Yazım Kılavuzu'na (kısaltmalar dâhil) uymak zorundadır. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.

2. Başlık: Başlık, içerikle uyumlu olarak en çok 10-15 sözcükten ibaret tamamen büyük harfle, koyu (bold) ve 12 punto olmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıklar ve alt başlıklar sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde, 11 punto ile koyu yazılmalıdır.

3. Yazar adı ve adresi: Makale yazarı, ad ve soyadı ile unvanını yazı başlığının altına (*) işaretini belirterek yazılmalıdır. Bu işaret, dipnotta gösterilecek, makale yazarının kurumu ve unvanı yazılacaktır. Herhangi bir kurumda görev yapmayan yazarlar, konumuna uygun sıfatları kullanılmalıdır: Araştırmacı, yazar vb.

4. Özet ve anahtar sözcükler: Makalelere Türkçe özet ve anahtar kelimeler ile İngilizce özet (*abstract*) ve İngilizce anahtar kelimeler (*keywords*) eklenmelidir. Özetler 100 kelimeyi aşmamalı, anahtar kelimeler beş adetle sınırlandırılmalıdır.

5. Ana metin: Yazılar, Times New Roman tipi ile 12 punto büyüklüğünde ve 1,15 satır aralığıyla yazılmalıdır. Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

6. Sayfa Numarası: Yazılara sayfanın sonunda düz sayılarla (1,2...) numara verilmelidir.

7. Kaynak gösterme: Metin içinde yapılan göndermeler soyadı, basım yılı, gerektiğinde sayfa numarası parantez içinde belirtilmelidir: (Özbay 2010), (Özbay 2010: 163). Yazarın aynı yıl yayımlanmış birden çok eserine gönderme yapılmışsa (Altın 2010a Altın 2010b); birden çok kaynağa gönderme yapılmışsa (Erkin 2008, Canbel 2009) şeklinde belirtilmelidir. Birden çok yazar adı yazılmalı ve “vd” kısaltması kullanılmalıdır: (Koçak vd. 2005) Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak gösterilmelidir. Herhangi bir internet adresine yapılan göndermelerde bu adresler kaynaklar arasında verilmeli ve indirme tarihi belirtilmelidir:

8. Kaynakça: Yararlanılan kaynaklar, yazının sonunda “Kaynakça” bölümünde, APA 6.0 stili kullanılarak 10 punto alfabetik sıra ile verilmelidir. Örnek olarak:

Tek yazarlı kitap:

Gökalp, Z. (1997). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Çeviri kitap:

Hoy, W. K. ve Miskel, C. G. (2010). *Eğitim Yönetimi*. (Çev. S. Turan), Ankara: Nobel.

İki yazarlı kitap:

Kıran, Z. ve Kıran, E. (2001). *Dil Bilimine Giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Üç yazarlı kitap:

Andıç, F., Andıç, S. ve Koçak, M. (2010). *İbn Haldun: Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceleri*. Ankara: Kadim Yayınları.

Üçten çok yazarlı kitap:

Korkmaz, Zeynel vd. (2001). *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*. Ankara: Yargı Yayınları.

Derleme kitap içinde bölüm:

Altan, S. (2013). “Osmanlı’ya Doğudan Bakmak: 20. Yüzyıl Dönümünde Çin’de Osmanlı Algısı ve Milliyetçilik”. *Türkiye’de Çin’i Düşünmek*. S. Esenbel, İ. Togan ve A. Atlı (Der.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 90-115.

Birden çok baskısı olan kitap

Hacıb, Y. H. (2017), *Kutadgu Bilig*. (Çev. A. Çakan). 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Birden çok ciltli kitap:

Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Cilt 2. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Tek yazarlı makale:

Sarıkaya, Y. (2014). "Ağustos 2008 Savaşı Sonrasında Gürcistan Dış Politikası". *Karadeniz Araştırmaları*, (31): 1-16.

Yayımlanmamış tez:

Aydın, G. (2008). *Orhan Türkođan'ın Devlet Anlayışı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Elektronik kaynak:

Duman, B. (2017). ABD Irak'ı İran'a kaptırmak istemiyor. *Al Jazeera Türkiye*, 9 Mart 2017, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/abd-iraki-irana-kaptirmak-istemiyor> (Erişim: 10.04.2017).